

AZƏRBAYCAN XALCALARI

İRƏVAN QRUPU

Irbaycan sultanının
Yay sarayı.
Rəssam: Q. Qağarın

№ 2011
2279

96143

yaratmışdır. Bu ərazidə zaman keçdikcə Azərbaycanın Şirvan, Muğan, Şaki, Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan və b. tarixi-coğrafi bölgələri təşəkkül tapmışdır. Rusiya ilə İran arasında bağlanmış Güllüstan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələri ilə tarixi Azərbaycan torpaqları iki imperiya arasında bölüşdürülmüşdür. Bundan sonra tarixi Azərbaycan torpaqları ilə bağlı Şimali Azərbaycan (Rusiya və ya Sovet Azərbaycanı) və Cənubi Azərbaycan (İran Azərbaycanı) kimi siyasi-coğrafi məfhumlar yaranmışdır. Türkmənçay müqaviləsindən dərhal sonra Rusiya imperiyası Şimali Azərbaycanın qərb torpaqlarının erməniləşdirilməsi siyasətini həyata keçirmişdir. Nəticədə Şimali Azərbaycanın qərb torpaqlarında - keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində Cənubi Qafqazda ilk dəfə olaraq erməni dövləti yaradılmışdır. Məhz bu prosesin gedişində Azərbaycanın Ermənistan Respublikası yaradılmış tarixi-coğrafi ərazisi ilə bağlı bir coğrafi-siyasi anlayış - Qərbi Azərbaycan (İrəvan bölgəsi) anlayışı yaranmışdır.

Azərbaycan Tarixi-coğrafi ərazi

XX əsrin sonunda öz tarixi torpaqlarının bir hissəsində yenidən müstəqilliyə qovuşmuş Azərbaycan xalqı qədim və zəngin dövlətçilik tarixinə malikdir. Şimaldan-Baş Qafqaz dağları, qərbdən-Göyçə gölü hövzəsi də daxil olmaqla Alagöz dağ silsiləsi və Şərqi Anadolu, Şərqi Xəzər dənizi, cənubdan isə Sultanıyyə-Zəncan-Həmədan hüdudları ilə əhatə olunan tarixi Azərbaycan torpaqları müasir sivilizasiyanın inkişafına başladığı ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Hazırda Anadolu türklərindən sonra dünyanın ikinci böyük türk xalqı olan Azərbaycan xalqı bu ərazidə - tarixi Azərbaycan torpaqlarında zəngin və özünəməxsus bir mədəniyyət, o cümlədən dövlətçilik ənənələri

M.F. Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

İrəvanda Göy məscidi. 1760-cı il.
Rəssam: Dübna de Mompere (XIX əs.)

96144

Qədim türk məbədi Gəmi sarayı.

Bizans sülaləsində Tavi Tiriqlər adlı tanrıdan qovsalılıq məbədi. E.ə. I əsrdə Örmən hökmdarı I Tiriqlər tərəfindən tikilmiş və XIV əsrdə Hülai sülaləsinin bərpa edilmiş.

İrəvanın tarixi

AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİ TARİXİNDƏ İRƏVAN BÖLGƏSİ

İrəvan bölgəsi qədim zamanlardan XVIII əsrin 40-cü illərində

Tarixi Azərbaycan torpaqları ən qədim sivilizasiyaların ayaq açdığı yerimiyə başladı. Azərbaycanın İrəvan bölgəsi İrəvanın tarixi mərkəzi idi. Azərbaycan xalqının təşəkkülündə iştirak etmiş qədim etnoslar bu regionda yaranmış qədim mədəni mühitə, o cümlədən Şumer-Babil mədəniyyətinin formalaşmasında, həmçinin bütövlükdə Yaxın və Orta Şərqi hərbi-siyasi həyatında, qədim dövlətçilik tarixində çox mühüm rol oynamışlar. Bunu Azərbaycanın tarixi mərkəzi və xaricdə aparılan elmi axtarışlar, xüsusən də arxeoloji qazıntıları çox aydın sübut edir.

Azərbaycan ərazisi bu dünyanın ən qədim insan məskənlərindən biri olduğunu sübut edən arxeoloji abidələrlə son dərəcə zəngindir. Azix, Tağlar, Damçlı, Dağsalahlı, Qazma mağaralarında, habelə başqa abidələrdə aşkar olunan arxeoloji tapıntılar, o cümlədən 300-400 min il bundan əvvəl yaşamış Aşöl dövrünə aid qədim insanın - Azix adamının (Azixantrop) çəno sümüyü Azərbaycanın ibtidai insanların formalaşdıqları əraziyə daxil olduğunu sübut edir.

Dünyanın ən qədim insan məskənlərindən biri olan Azərbaycanın əhalisi hələ qədim daş dövründən (paleolit) başlayaraq yüksək mədəniyyət yaratmışdır. Orta daş dövrü (mezolit) və yeni daş dövründən (neolit) Azərbaycan

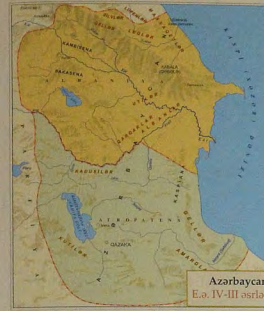
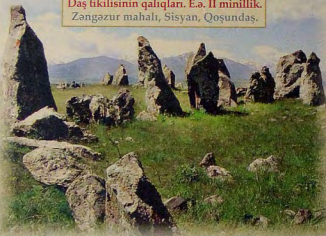
əhalisi oturaq həyata keçmiş, ökənçilik, maldarlıq, müxtəlif sənət sahələri ilə məşğul olmağa başlamışdır.

Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış zəngin maddi mədəniyyət nümunələri, xüsusilə taxıl qalıqları, ökənçiliklə bağlı əmək alətləri və məişət avadanlığı, müxtəlif növ sənətkarlıq məhsulları Azərbaycan xalqının dünyanın ən qədim oturaq mədəniyyət yaratmış xalqlarından biri olduğunu göstərir.

Azərbaycan xalqı, eyni zamanda dünyanın ən qədim dövlətçilik ənənələrinə malik olan xalqlarından biridir. Azərbaycan xalqı təqribən beş min illik dövlətçilik tarixinə malikdir. Azərbaycan ərazisində ilk dövlət qurumları və ya etnik-siyasi birliklər hələ eramuzdan əvvəl IV minilliyin sonu-III minilliyin əvvəllərində yaranmışdır. Burada meydana gəlmiş ən qədim Azərbaycan dövlətləri bütün regionun hərbi-siyasi tarixində mühüm rol oynamışdır. Həmin dövrdə Azərbaycanla İpək Yolu və Fərat vadilərində yerləşən və dünya tarixində dövr iz qoymuş qədim Şumer, Akkad və Aşşur (Assuriya) dövlətləri, habelə Kiçik Asiyadakı Het dövləti arasında sıx qarşılıqlı əlaqələr vardı.

Zaman keçdikcə Azərbaycanın dövlətçilik mədəniyyəti daha da yüksəlməyə, ölkə ərazisində daha təkmil və daha geniş əraziləri əhatə edən yeni dövlətlər yaranmışdır.

Daş tikilisinin qalıqları. E.ə. II minillik. Zəngəzur mahalı, Sitsyan, Qosundas.

Örbiuni qalası. E.ə. 782-ci ildə qədim türk hökmdarı I Arğıştı tərəfindən tikilmişdir. Zəngibasar mahalı.

Qədim insan məskəni olan mağaralar. Zəngəzur mahalı, Gorus.

Eramuzdan əvvəl I minillikdə-bizim eramın I minilliyinin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarında Manna, İskit (Skit, Skit) və Massaget qəbilələri, Atrapatena və Albaniya kimi qüvvətli dövlətlər mövcud olmuşdur. Bu dövlətlər Azərbaycanda dövlət idarəçiliyi mədəniyyətinin daha da yüksəlməsində, ölkənin iqtisadi-mədəni, etnik-siyasi tarixində, eləcə də vahid xalqın təşəkkülü prosesində mühüm rol oynamışlar.

Eramuzdan əvvəllərində Azərbaycan öz tarixinin ən ağır sınaq dövrlərindən biri ilə qarşılaşdı. III əsrdə ölkəni Sasanı-İran imperiyası, VII əsrdə isə Ərəb xilafəti işğal etdi. Təqribən 600 il davam etmiş İran və ərəb zülmü Azərbaycanın qədim dövlətçilik ənənələrini məhv edə bilmədi. Dövlətlər işğal rejimi və təqiblər şəraitində Azərbaycan xalqının təşəkkülü prosesi davam etdi. Bu dövrdə Azərbaycan torpaqlarında vahid dini görüş - qədim türklərin baş Allah olan Tanrıya sığınmağa başladı. Lakin təkaləhli dini görüş-Tanrıçılıq hələ başqa dini görüşləri sıxışdırıb tamamilə aradan qaldıra bilməmişdi. Zərdüşlük, atəspərəstlik, Günəş, Aya, Güyə, ulduzlara, torpağa, suya və s. sığınma davam etməkdə idi. Ölkənin şimalında - Albaniya ərazisində bəzi yerlərdə, əsasən, dağlıq qərb bölgələrində isə xristianlıq yayılmaqda idi. Bu müəkkəb tarixi sənətdə güclü və aparıcı hərbi-siyasi qüvvəyə çevrilən çoxsaylı türk etnosları Azərbaycan dövlətçiliyinin əsas daşıyıcıları idilər. Hələ vahid təkaləhli dinin olmadığı bir dövrdə məhz türk etnosları və türk dili, şimalı-cənublu, bütün ölkə ərazisində birləşdirici

Daş tikilisinin qalıqları. E.ə. II minillik. Zəngəzur mahalı, Sisyay, Qoşundaş.

rol oynayırdı. Türk etnosları Azərbaycan dövlətçiliyinin və ölkənin müstəqillik ənənələrinin qorunub saxlanmasıda da aparıcı rol oynayırdılar.

VII əsrdə islam dininin qəbul olunması ilə Azərbaycan tarixi müqəddəratında əsli döşün yarıdı.

İslam dini vahid xalqın təşəkkülünə güclü təkan verdi, bu prosesin sürətlənməsinə hələddici təsir göstərdi. Türk və qeyri-türk etnosları arasında dini birliyin yaranması onların yayıldığı bütün Azərbaycan ərazisində vahid adət-ənənələrin təşəkkülünə, qənyayib-qarşısına prosesinin daha da dərinləşməsinə səbəb oldu.

Bununla belə, təkaləhi dinlərə sitayiş edənləri müsəlmanlaşdırmaq islamın prinsiplərinə zidd olduğu üçün ərəb işğalları dövründə Albaniyanın xristian əhəli islam dininin təsir dairəsindən konarda qaldı. Beləliklə, ölkədə dini ayrılıq baş verdi: çoxluq təşkil edən və ölkənin bütün ərazisinə yayılmış olan türk-müsəlman əhəli, o cümlədən islam dinini qəbul etmiş albanlar; bir də azlıq təşkil edən və əsasən, Şimali Azərbaycanın qərb bölgələrində yaşayan xristian əhəli, o cümlədən islam dinini qəbul etməmiş albanlar.

Xilafət dağıldıqdan sonra - IX əsrin ortalarından Azərbaycanın qədim dövlətlik ənənələri yenidən dirçəldi. Azərbaycanda yeni siyasi dirçəliş başlandı: islam dininin yayılması olduqca Azərbaycan torpaqlarında Saclar, Şirvanşahlar, Salariilər, Rovvadilər, Şəddadilər dövlətləri yarandı.

Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanın şimal-qərbində-İslamın sərhəd şəhəri olan Tiflisa qədərki Azərbaycan torpaqlarında isə Saki dövləti meydana gəldi. Saki hakimiyyəti Albaniya hökmdarları titulunu daşıyır və Albaniya dövlətinin varisi kimi qəbul edilir. Səkidən qərbdə paytaxt Tiflis olan daha bir müsəlman dövləti - Tiflis müsəlman əmirliyi də vardı.

Müstəqil dövlətlərin yaranması nəticəsində siyasi iqtisadi və mədəni həyatın bütün sahələrində oyunun baş verməkdə idi. Azərbaycan tarixinin İntibah dövrü başlandı.

IX əsrin 70-ci illərindən sonrakıdan başlandıran yaranan əsrdən sonrakı dövr, bir tarixi dövr arızında (879-941) Azərbaycan torpaqlarının həmişə vahid Azərbaycan türk dövlətinin Saclar dövlətinin tərkibində olması bütün ölkə miqyasında iqtisadi və mədəni əlaqələrin daha da dərinləşməsinə, etnik fərqlərin aradan qalxmasına, etnik fərqlərin aradan qalxması prosesinin daha da sürətlənməsinə mütəbər təsir göstərdi.

Saclar dövləti özünün ən güdrətli çağlarında Zəncəndən Dərbəndə, Xəzər sahillərindən Ani və Dəbil şəhərlərinə qədər geniş əraziləri əhatə edirdi. Bütün Azərbaycan torpaqları Saclar dövlətinin tərkibinə daxil idi.

Məhz bu dövrdə Azərbaycan və ümumtürk adabiyatının şah əsəri olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları, demək olar ki, bütün Azərbaycan torpaqlarında yayıldı.

XI əsrdə bu torpaqlar solcuqlar tərəfindən tutulmuşdu. Solcuq dövləti zəiflədikdə Azərbaycanda yeni bir dövlət-Atabəylər (Eldənizlər) dövləti (1136-1225) meydana gəlməmiş. Qərbi Azərbaycan və dövlətin tərkibinə daxil idi.

Qərbi Azərbaycan torpaqları moŋqol hakimiyyəti dövründə (XIII-XIV əsrlərin ortaları) və XIV əsrin II yarısı və XV əsrin əvvəllərində inzibati cəhətdən Arran əyaləti və Şərur vilayətinə daxil idi.

XV əsrin əvvəllərində yaranmış Qaraqoyunlu dövləti (1410-1468) inzibati-ərazi bəlgəsində müəyyən dəyişikliyə sahib Qərbi Azərbaycanın şimal-qərb hissəsi Qaraqoyunlu qədim qəribə hissəsi isə yeni təşkil edilmiş Cuxursad əyalətinin tərkibində daxil olur. Bu zamanlaş başlayaraq ta İravan xanlığının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalınadək Cuxursadın, sonralar isə İravan xanlığının idarə edən türk-müsəlman hakimiyyəti adları da mölumdür. Qaraqoyunlular dövründə əyaləti Ömir Saad (XIV əsrin axırı - 1410), onun oğlu Pır Hüseyn (1410-1420), Pır Hüseynin oğlanları Pır

Daş tikilisinin qalıqları. E.ə. II minillik. Zəngəzur mahalı, Sisyay, Qoşundaş.

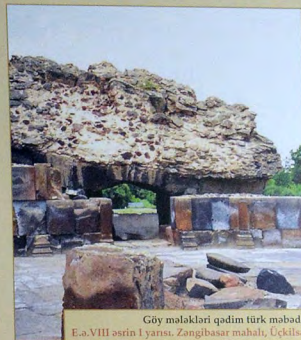
Yaqub (1420-1430) və öbdüli (1430-cu illərdə), Yaqub bəy (1440-cı illər), nahayət, Həsən Əli Qaraqoyunlu (1460-cı illərdən) idarə etmişdir.

Qaraqoyunluların hakimiyyəti zamanı Azərbaycanın sonrakı tarixi üçün son darıcaq ağır nəticələr verən bir qorax da qəbul olundu. Hökmdar Cahangir (1437-1467) erməni-qrığorian kilsəsinin iqtisadi-güclənməsinə (1441-cı ildə) Qərbi Azərbaycan ərazisindəki Uçkilsəyə-Əcməlodzino - köçürülməsinə razılıq verdi.

Erməni-qrığorian kilsəsinin iqtisadi-güclənməsi Qərbi Azərbaycana köçürülməsi İravan bəlgəsində Azərbaycan-Alban kilsəsinin mövqeyini zəiflətdi və müsəlman əhəlinin tarixi təaleynə mənfi təsir göstərdi.

Qərbi Azərbaycan ərazisi ən qədim türk torpaqlarıdır. Azərbaycan xalqının formalaşmasında yaxından iştirak etmiş hürrilər, kimmerlər, iskitlər, saklar, hunlar və digər cəmələşməyə və ıpeçək türkləri məhz bu regionda, xüsusilə Göyçə gölü (1918-ci ildə Qərbi Azərbaycanı - keçmiş İravan xanlığının ərazisində erməni dövləti yaradıldıqdan sonra Göyçə gölünün adı 1930-cu ildə ermənilər tərəfindən dəyişdirilib "Sevan" adlandırılmışdır) ətrafında torpaqları yaşayış və özlərindən sonra zəngin tarixi-mədəni iz qoymuşlar.

Azərbaycan xalqının və digər türklərin xalqlarının qəhrəmanlıq eposu olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında təsvir olunan bir çox mühim tarixi hadisələr, proseslər Azərbaycanın məhz bu regionunda - Qərbi Azərbaycan ərazisində corayan etmişdir.

Göy məsləkləri qədim türk məbədi. E.ə.VIII əsrin I yarısı. Zəngibasar mahalı, Uçkilsə.

Böyük Azərbaycan hökmdarı Uzun Həsən (1468-1478) tapşırığı ilə yazılmış Oguznamada - Ölmə Bəke Təhraninin "Kitabi-Diwanbakiyyə"sinə oğuz türklərinin soy kökündə duran Oğuz xaqanın məhz burada - Göyçə dənizi ətrafında torpaqlarda yaşadığı, dünyasını burada dəyişdiyi və burada da dəfn olduğunu qeyd edilir. Xanlar

Azərbaycan Atabəyləri dövləti. (1136-1225).

Əvrivəng alban məbədi. 1214-cü il.
Qirxbulax məbədi, Ellər.

Səadli Əmir Həsən xarıci Əlkədan gəlmiş
elçini qəbul edir. XIII əsr.

Daş sənədu. XV-XVI əsrlər. Zəngəzur mahalı, Sisyən, Urud kəndi.
Uxarındə mənə qrafikası ilə Azərbaycan qədim yazısı: "Bu qəbirdə
Oğul İbn Murad uyuyur. 963-cü il (1555)".

Daş sənədu. XV-XVI əsrlər.
Zəngəzur mahalı, Sisyən, Urud kəndi.

Azərbaycan xalqaları / İRƏVAN QRUPU

xanı Bayandur xaqan və bir çox digər oğuz-türk sarkordları da özlərinin ata-baba yurdu olan bu diyarda fəaliyyət göstərmiş, burada da dünyalarını dəyişmiş, dəfn olmuşlar.

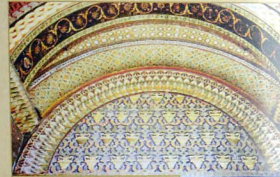
Qərbi Azərbaycan ərazisi, ayrı-ayrı işğalçı imperiyaların hökmranlıq dövrləri istisna edilməklə, ən qədim zamanlardan başlayaraq həmişə Azərbaycan-türk tayfalarının əlində olmuşdur. Bu torpaqlar həmişə regionalardan biri idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, erməni katolikosluğu mərkəzinin 1141-ci ildə İrəvan (Çuxursəd) bölgəsinə köçürülməsinə qədər burada ermənilər məxsus heç bir kənd və yaxud torpaq sahəsi olmayıb. Hətta erməni katolikosluğunun yerşəyidi Uçkilsa - Valarsabad ("Valarsabad" toponimi Arşakilər (Arsakilər) sülaləsindən olan Sanatrükün (Sanatrükun) oğlu Valar şahın (194-216) adı ilə bağlıdır. Uzun tarixi dövr ərzində "Valarsabad" kimi işlənmiş bu toponim erməni ədəbiyyatında təhriri olunaraq "Vəğarsabad" formasına salınmışdır. Valarsabadın əsası Valar şah tərəfindən qoyulmuşdur) kəndi belə 1143-cü ildən başlayaraq ermənilər tərəfindən müxtəlif vasitələrlə hissə-hissə Azərbaycan türklərindən alınmışdır.

Ağqoyunlu (1468-1501) və ondan sonra meydana gələn Səfəvi dövləti (1501-1736) zamanı da Çuxursəd inzibati-ərazi bölgəsi saxlanılmışdır. Ağqoyunlular dövründə Çuxursədi Bayandurun nəvəsi Həsən bəy (1475) idarə etmişdir. Səfəvilər dövründə Çuxursəd bəylərbəyliyi Div Sultan Rumlü (1515-ci ildən), Hüseynxan Sultan (1550-ci ildək), Şahqulu Sultan Ustaçlı (1550-1573), Məhmudxan "Toxmaq" (1576-1583), Əmirqan-xan Qacar (1605-1625), onun oğlu Təhməzqulu (1635), Kolba-

Irevan Sardar sarayının dahlizindən bir görünüşü.

Irevanda Göy məscidinin giriş qığı.

li xan (1636-1639), Məmmədşan "Çağata Cöküt" (1639-1648), Xosrov xan (1648-1652), Məhmədsəduq xan (1652-1656), Nəcəfqulu xan (1656-1663), Əmirqanşan oğlu Abbasqulu xan (1663-1666) və b. Azərbaycan hakimiyyəti idarə etmişdir.

Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı Çuxursədin osmanlılar tərəfindən tutulması inzibati-ərazi bölgəsində müəyyən dəyişikliklərə səbəb olur. 1578-1590-cı illər Səfəvi-Osmanlı müharibəsi nəticəsində bağlanmış İstanbul müqaviləsinə görə Çuxursəd osmanlılara keçdi. Çuxursəd bəylərbəyliyi İrəvan və Naxçıvan livalarına (ayalətlərinə) bölündü. Osmanlı dövləti 1590-cı ildə İrəvan ayalətində vergi siyahıları - "müfəssəl dəftər" tərtib etmişdir. Burada İrəvan ayrıca ayalət kimi qeyd olunur. İrəvan şəhəri ayalət mərkəzinə çevrilir. Beləliklə, qədim Azərbaycan şəhəri olan İrəvan daha geniş inkişaf yoluna qədəm qoyur. 1590-cı il "müfəssəl dəftər"i İrəvan ayaləti haqqında ətrafı təsvir edir və bu diyarın əhalisinin mütləq əksəriyyətinin Azərbaycan türklərindən ibarət olduğunu sübut edir.

Səfəvilər dövləti XVII əsrin əvvəlində Osmanlı imperiyasına qarşı apardığı müharibə-

Azərbaycan.
XVI əsrdə.

ba (1603-1612) naticosında İrəvan əyalətini geri ala bildi. Səfəvilər 1723-1728-ci illər müharibəsi zamanı yenidən İrəvan əyalətini osmanlılara güzəştə getməli oldu. Osmanlı dövləti 1728-ci ildə də İrəvan əyalətində "müfəssəl dəftər" tərtib etdi. İrəvan əyalətinin bu "müfəssəl dəftəri" də əyalət haqqında ən mühüm mənbələrdəndir.

Səfəvilər dövlətinin zəiflədiyi şəraitdə böyük Azərbaycan sarkordası Nadir xan Əfşarın mövqeyinin yüksəlişi ilə İrəvan əyaləti osmanlılardan geri qaytarıldı. Osmanlı qoşunları 1735-ci ilin oktyabrında İrəvan qalasını tərk etdilər. 1736-cı ildə Nadir xan Muğanda özünü şah elan etdi. İrəvan bölgəsi Nadir şah Əfşar imperiyasının tərkibinə daxil oldu.

1747-ci ilin iyununda Nadir şahın öldürülməsindən sonra Azərbaycan torpaqlarında, o cümlədən İrəvanda müstəqil dövlət qurumları - xanlıqlar yarandı.

İRƏVAN XANLIĞI

Qərbi Azərbaycanda ilk müstəqil Azərbaycan dövləti

Azərbaycan dövləti olan İrəvan xanlığını Azərbaycanın dövlət idarəçiliyi tarixində mühüm rol oynamış möşhur Qacarlar adlanan türk şifəlisindən olan xanlar idarə etmişlər. Xanlığın bütün idarəçilik sistemini, iqtisadi, siyasi, mədəni və təsərrüfat həyatı, burada yaşayan əhalinin möhtəf mədəniyyəti Azərbaycanın min illər boyunca davam etmiş ümumi tarixi inkişaf sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi idi. İrəvan xanlığı öz inkişaf xüsusiyyətlərinə görə həmin dövrdə mövcud olmuş digər Azərbaycan xanlıqlarından heç nə ilə fərqlənmirdi.

İrəvan xanlığının ərazisində tarix boyu Azərbaycan xalqına məxsus çoxsaylı yaşayış məskənləri - kəndlər, səhərlər salınmış, minlərlə tarixi abidələr - qalalar, məscidlər, minaralar ucaldılmış, karvansaralar, hamamlar inşa olunmuşdu. Bölgədəki bütün yer adları - toponimlər Azərbaycan xalqına məxsus idi. Bu inkarolunmaz həqiqəti həttə erməni mənbələri də təsdiq edir. Xanlığın ərazisində saysız-hesabsız qədim oğuz-türk qəbiristanları və bu qəbiristanlarda Azərbaycan xalqına məxsus külli miqdarda qoç heykəlləri, qəbirüstü abidələr vardı. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının maddi mədəniyyət mərhələləri idi...

İrəvan xanlığı Ağrıdağ düzənliyi, Göyçə gölü hövzəsi və Araz çayından cənub-qərba doğru uzanan Qərbi Azərbaycan torpaqlarını əhatə edirdi. Azərbaycanın simal-qərbində yerləşən bu xanlığın paytaxtı İrəvan şəhəri olmaqla inzibati cəhətdən 15 mahala bölünürdü: Qərbi-bələç, Zəngibasar, Gərribasar, Vedlibasar, Şərqi, Şirvanlı, Dərəkənd, Şahlu, Fəhm, Seyidli-Axsanlı, Sərdarabad, Kəmp, Abaran, Dərəçöçək, Göyçə. İrəvan xanlığı 1747-1828-ci illərdə müstəqil dövlət kimi Azərbaycan

İrəvan xanlığının bayraqları.

İrəvan xanlığında zərb olunan sikkələr.

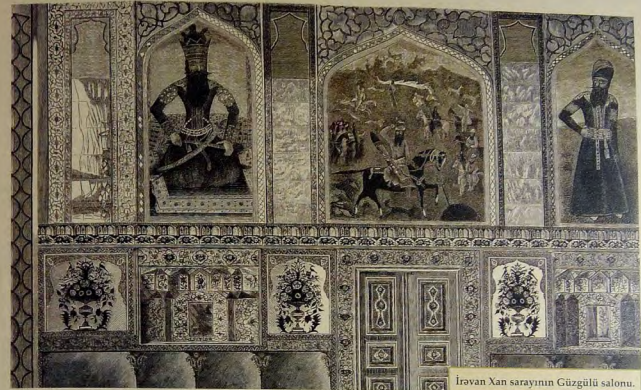
İrəvan xanı
Həsən xan Qacar.
1827-ci il.

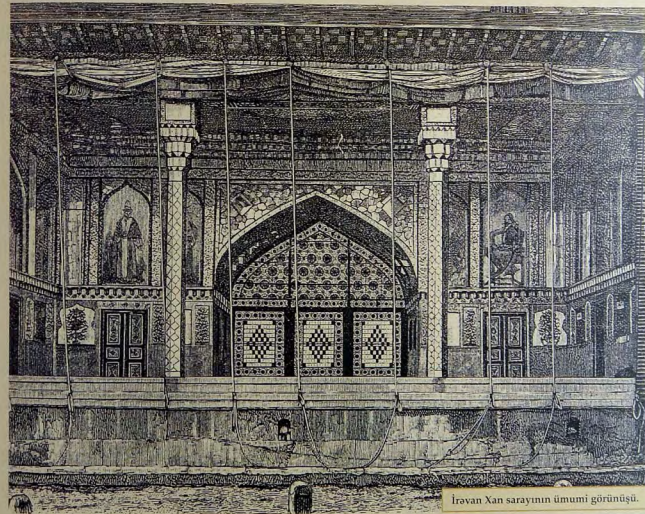
Zangi çayı sahilinden İrbil qalasının görünüşü. Dübua de Monperenin çəkdiyi şəkil XIX əsr.

İrbil xanı ovdə. Rossom Q. Çıqartır.

İrbil Xan sarayının Güzgüli salonu.

İrbil Xan sarayının ümumi görünüşü.

tarixində mühüm rol oynamışdır. Dövlətin başçısı xan idi; xandan sonra vazir (yaxud baş mirza), müxtəlif vəzifə təsəvvir bəylər (divan bəyləri, sarkordalar, amirlər və s.) gəlirdi. Qoşuna xan özü başçılıq edirdi. Əhəlisə, əsasən, azərbaycanlılar ibarət idi; sonotkarlıq, xüsusilə xalçaçılıq, ticarət, ökinçilik, bağçılıq, torovçilik və maldarıqla məşğul olurdular. İrovan xanlığında dövlət (divan), xalisə (xana və ailə üzvlərinə məxsus), mülk, vəqf və camaat vergi verir və müxtəlif mükəlləfiyyatlar dəsiyirdilər.

İrovan xanlığı Azərbaycannın aşağıdakı dövlət xadimləri idarə etmişdir: Məhdi xan (1747-1748), Məhəmməd Hüseyn xan (1748-1751), Xəlil xan (1751-1755), Həsənli xanın qardaşı Hüseynli xan (1759/60-1784), Hüseynli xanın oğlu Məhəmməd Hüseyn xan (1784-1805), Əliqulu xan Qacar (1797, iyun), Həsən xan Məkulü (1797, yay), Mehdiqulu xan Qacar (1805-1806), Əhməd xan Məridəli (1806, avqust-oktyabr), Hüseynqulu xan Qacar (1806-1827).

İrovan xanlığı yarandığı vaxtdan müstəqilliyini saxlamaq uğrunda mübarizə aparmalı oldu. Kartli-Xaveti çarı II İrakli xanlığın daha birbaşa təhlükə törədirdi. Belə şəraitdə İrovan xanlığının daxildəki çökismələr onu sarsıdır və düşmənin hücumu qarşısında müdafiəsini zəiflədir.

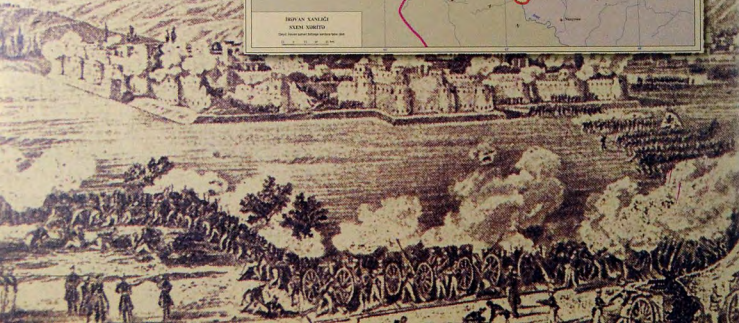
1779-cu ildə II İrakli İrovan xanlığına hücum edərək onun bəzi kəndlərinin əhəlisini köçürüb özü ilə apardı. 1780-ci ildə Hüseynli xan II İrakli ilə barışığa gəldi. Gürüstana köçürülmüş əhali geri qayıtdı. Xanlığın müdafiəsi gücləndirildi. Qonşu Azərbaycan xanları ilə əlaqələr genişləndirildi. Bununla Kartli-Xaveti çarlığı ilə münasibətlər yenidən kəskinləşdi.

II İrakli Hüseynli xan hakimiyyətdən deyirmək üçün onun qardaşı Məhəmməd Həsən xanla saziş girdi. 1784-cü ildə hər iki qardaş üsyan edən İrovan əhli tərəfindən qətlə yetirildi. Hüseynli xanın oğlu Qulaməli xan hakimiyyətə gəldi.

II İraklinin Rusiya ilə yaxınlaşması və 1783-cü ildə Georgiyevsk müqaviləsini imzalaması İrovan xanlığına, xüsusilə ilə Ecmədzində qərarlaşmış erməni missionerlərinin fəallaşmasına səbəb oldu. Bu Osmanlı imperiyasını da tələşdirdi. Osmanlı sultanı Qulaməli xan II İrakliyə qarşı qaldırmağa çalışdı, lakin xan İraklinin adamları tərəfindən öldürüldü. Hakimiyyətə Qulaməli xanın qardaşı Məhəmməd xan keçdi. Türkiyə Məhəmməd xanı Rusiyaya qarşı çıxmasına çalışsa da, bu bir nəticə vermədi.

Car Rusiyası tərəfindən İrovan qalasının alınması. 1827-ci il, oktyabr.

Azərbaycan xalçaları / İROVAN QRUPU

Bu dövrdə İrovan xanlığındakı erməni-qrqorian missionerləri Rusiyanın burada xristian dövləti yaratmaq haqqında holo I Pyotrun zamanında meydana atılan siyasətini həyata keçirmək üçün öz fəaliyyətlərini daha da genişləndirdilər. Erməni-qrqorian kilsəsi Qarabağın xristian-alban müləkilərini də bu fitnəkar siyasətə cəlb etməyə xüsusi fikər verirdi. II Yekaterinaya yazılan məktublarda Zaqafqaziyyə (Cənubi Qafqazda) erməni çarlığı yaradılması haqqında müəricət edilirdi. Lakin 1787-1791-ci illər rus-türk müharibəsi Rusiyanın bu planı həyata keçirmək istəyini imkan vermədi. 1785, 1786 və 1787-ci illərdə İrovan xanlığı Qarabağ, Xoy xanlarının və Car-Balakan hakimi Əmər (İmmo) xanın hücumlarına məruz qaldı. İrovan xanlığı tədricən mövqeyini məhkəmləndirdi.

1789-cu ildə Bayazıt paşası İrovan xanlığına hücum etdi və xanın qoşunlarını mühasirəyə aldı. Məhəmməd xan Naxçıvan xanlığından kömək alıb, mühasirədən qıxdı və əks hücumu keçərək, Bayazıt qalasını mühasirəyə aldı. Lakin qalanı tutub biləməyib geri döndü.

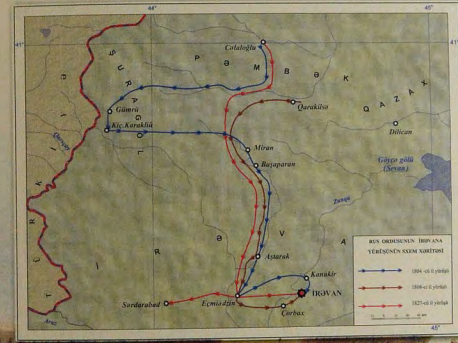
1790-cu ildə İrovan və Naxçıvan xanlıqlarının qüvvələri Xoy xanlığına hücum etdilər. Səntə Xoy xanı Naxçıvan xanı öz tərəfinə çəkiş İrovan xanlığı üzərinə hücum etdi.

Müttəfiqlər qalib gəldilər və 1790-cı ilin avqustunadək orada qaldılar.

Ağa Məhəmməd Qacarın hücumu ilə İrovan xanlığının müstəqilliyi ciddi təhlükə altına düşdü.

Ağa Məhəmməd Qacar 1795-ci ilin yayında 35 günlük mühasirədən sonra İrovan qalasını tutdu. 1796-cı ildə V Zəbuvon hücumu zamanı Məhəmməd xan diplomatik maneələr edərək, Rusiyaya meyilləndi. Qacarın yeni hücumu zamanı Məhəmməd xan tutuldu və hakimiyyəti Əliqulu xana keçdi. Qacarın ölümündən sonra Əliqulu xan İrovan-dan qovuldu. İrovan yeni şahı Fətəli şah Məhəmməd xanı yenidən hakimiyyətə gətirdi. 1804-1813-cü illər rus-İran müharibəsi zamanı Rusiyanın İrovan xanlığını tutmaq niyyəti bəş tutmadı. Gülmüş müqaviləsi ilə İrovan xanlığı İrannın tərkibinə keçdi.

1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsi zamanı hər iki tərəfin əsas strateji hədəflərindən biri İrovan şəhəri və xanlığın işğalı idi: Rusiyanın hücumlarına qarşı dələlərlə qüvvənlənmiş müqavimət göstərilməsinə baxmayaraq, ermənilərin səyvanətli üzündən 1827-ci ilin oktyabrında İrovan şəhəri işğal olundu. Türkmənçay müqaviləsi ilə xanlığı Rusiyaya birləşdirildi və ləğv edildi.

Sardarabad qalası uğrunda döyüş səhnəsi. Rəssam: Q. Qacarın.

İRƏVAN XANLIĞININ RUSİYA İMPERİYASI TƏRƏFİNDƏN İŞGALI VƏ MÜSTƏMLƏKƏ RƏJİMİ

"Erməni vilayəti"

1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsi zamanı Azərbaycan dövlətləri olan Naxçıvan (1827, iyun) və İrəvan (1827, oktyabr) xanlıqlarının ərazisi Çar Rusiyası tərəfindən işğal olundu. Qafqazda hərbi əməliyyat aparan rus qoşunlarının baş komandanı İ.F.Paskeviç, hələ müharibə başa çatmamış, 1827-ci il oktyabrın 6-da İrəvanda "müvəqqəti idarə" təşkil etdi. İdarə üç üzvdən ibarət idi: general-leytenant Krasovski (sədr), N. Aştarəketsi və İrəvan qalasının komandanı podpolkovnik Borodin. Türkmənçay müqaviləsi (1828, 10 fevral) bağlandıqdan sonra, Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının idarəçiliyi dəyişdirildi. Çar I Nikolayın (1825-55) sərəncamı ilə (1828, 21 mart) həmin Azərbaycan xanlıqlarının ərazisində "Erməni vilayəti" yaradıldı. Vilayət idarəsi vilayət rəisindən, iki rus müşavirindən (biri polis, digəri maliyyə üzvü) və iki assessorlardan (clausdan) ibarət idi. Assessorlardan biri azərbaycanlı, digəri erməni icmasından idi. Çar hökumətinin tarixi Azərbaycan torpaqları əsasında "Erməni vilayəti" yaratması ilə I Pyotrdan başlayaraq verildən erməniparast siyasətin həyata keçirilməsi reallaşdırılmağa başlandı. "Erməni vilayəti"nin yaradılması ilə Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunmuş digər torpaqları ilə Osmanlı imperiyası və Qacarlar İrəni arasında "xristian səddi" qətildi. "Erməni vilayəti" iki əyaldədən - İrəvan və Naxçıvan əyalətlərindən ibarət idi.

Ermənilərin çar ordusuna göstərdiyi "xidmət" müqabilində onlara işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarında - Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının ərazilərində "Erməni vilayəti" adlandırılan torpaq "bəxşisi" verildi. Bununla, ermənilər Çar Rusiyasının himayəsi və köməyi ilə Cənubi Qafqazda özürün ərazisi bəzəsi yaradıldı. Bundan sonra ermənilər Çar Rusiyasının, sonralar isə sovet-bolshevik Rusiyasının anti-azərbaycan və anti-türkiyə siyasətinin həyata keçirilməsində fəal rol oynadılar. Çar hökuməti Cənubi Qafqazın işğalını və burada möhkəmlənməklə bağlı siyasətini həyata keçirdikdən sonra 1840-cı il 10 aprel qanunu ilə "Erməni vilayəti"ni ləğv etdi. İrəvan və Naxçıvan əyalətləri ayrı-ayrı qazalərə çevrildi. Bu qazalar Gürcü-İmeret quberniyasına təbə edildi. 1849-cu il iyunun 9-da isə işğal olunmuş Qərbi Azərbaycan torpaqlarında İrəvan quberniyası yaradıldı.

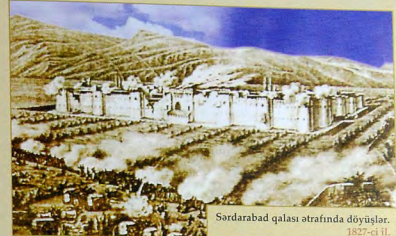
"Erməni vilayəti".
1834-cü il.

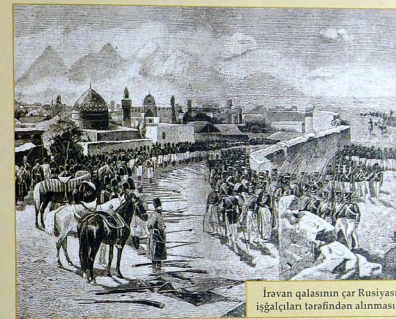
I Nikolayın (1825-1855) İrəvan qalasının alınması münasibətilə təsis etdiyi medal. 1827-ci il.

I Nikolayın (1825-1855) İrəvan qalasının alınması ilə bağlı təsis etdiyi medal. 1829-cu il. Bu medaldə Azərbaycan saharı İrəvan bütün əvvəlki görünüşü-məscidləri və minaraları ilə təsvir olunub.

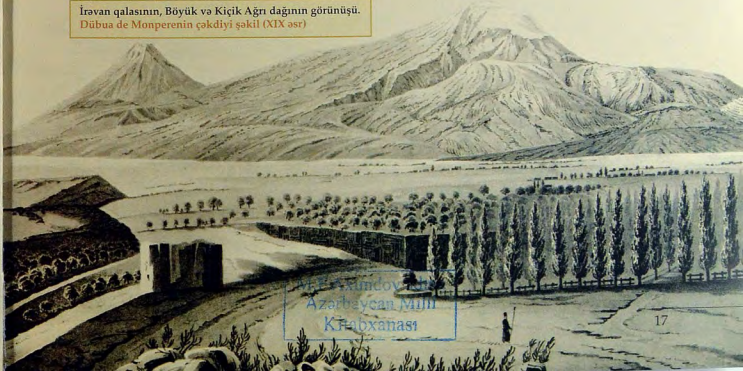

Sardarabad qalası ətrafında döyüşlər.
1827-28 illər.

İrəvan qalasının çar Rusiyası işğalçıları tərəfindən alınması.

İrəvan qalasının, Böyük və Kiçik Ağrı dağının görünüşü.
Dübüs də Monpererin çəkdiyi şəkil (XIX əsr)

Y. F. Vaindov
Azərbaycan Milli
Kraşxanası

İrəvan quberniyası

Çar I Nikolayın fərmanı ilə 1849-cu il iyunun 9-da keçmiş "Ermeni vilayəti" və Aleksandropol (Gümrü) qpzası əsasında İrəvan quberniyası yaradıldı. Bəzi inzibati-ərazi dəyişikliklərindən sonra quberniya İrəvan, Aleksandropol, Eçmiədzin, Naxçıvan, Novobayazid, Şərur-Darolayoz və Sürməli qazalarına bölündü.

Quberniyanın mərkəzi İrəvan şəhəri idi. İrəvan quberniyasının ərazisi 23194,79 kv.verst (1 verst = 1,0668 km) idi. 1917-ci il Qafqaz təqviminin məlumatına görə quberniyada 112024 nəfər əhali yaşayırdı. Hər kv.verstə 48,3 nəfər düşürdü. Quberniya əhalisinin 589125 nəfəri (52,6%) kişi, 531117 nəfəri (47,4%) qadın, 1014868 nəfəri (90,6%) yerli sakinlər, 105374 nəfəri (9,4%) müvəqqəti yaşayanlar idi.

Çarizmin İrəvan quberniyası əhalisinin etnik tərkibini ermənilərin xeyrinə dəyişdirmək siyasətini baxmayaraq, İrəvan quberniyasında azərbaycanlı əhalinin xüsusi çəkisi həmişə yüksək olmuşdur. 1917-ci il Qafqaz təqviminin məlumatına görə 100 illən çox davam edən soyqırımına və deportasiyalara baxmayaraq, azərbaycanlıların sayı 373582 nəfər (33,35%) idi. Ermənilərin sayı isə qeyd olunan köçürmələr nəticəsində 669871 nəfərə (59,8%) çatdırılmışdı. İrəvan quberniyasındakı beş şəhərin (Aleksandropol, Naxçıvan, Novobayazid, Ordubad, İrəvan) birlikdə əhalisi 132559 nəfər (11,83%) idi. Əhalinin qalan hissəsi - 967683 nəfər (88,17%) isə qazalarda, o cümlədən İrəvanda (154331 nəfər), Naxçıvanda (122208), Sürməli (104791), Şərur-Darolayozda (90250) yaşayırdı. Azərbaycanlılar bütün şəhər əhalisinin 18,9%-ni (25044 nəfər), qazaların əhalisinin isə 35,3%-ni (348538 nəfər) təşkil edirdi.

İrəvan quberniyasının iqtisadiyyatında əsas yer kənd təsərrüfatı tuturdu. Quberniya torpaqlarının 70,1%-i xəzinəyə, 25,6%-i mülkədarlara məxsus idi. Birinci dünya müharibəsi nəticəsində yaranmış şəraitə görə (iş heyvanlarının səfərbərliyi alınması, əhalinin arxa cəbhə işlərinə cəlb edilməsi və i.ä.) oian sahələri üçdə bir qədər azalmışdı.

İrəvan xanı Əli xanın evi.
XVIII əsr.

Azərbaycan xalqaları / İRƏVAN QURPU

İrəvan quberniyası Qafqaz cəbhəsi və Qafqaz ordusunun yaxın arxa cəbhəsi idi. Quberniyanın İrəvan, Aleksandropol, Naxçıvan və b. qazalarında ehtiyat hissələr və könüllü dəstələri yerləşdirilmişdi.

Fevral inqilabı (1917) nəticəsində çarizmin devrilməsi xəbəri İrəvan quberniyasına martın əvvəllərində çatdı. Quberniyada Müvəqqəti hökumətin yerli hakimiyyət orqanlarının formalaşdırılmasına başlandı. Martın 14 (27)-də seçilən Quberniya İcraiyyə Komitəsi özünü Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin (rusca OZAKOM - Особый Закавказский Комитет) yerli orqanı elan etdi. Qazalarda da icraiyyə komitələri yaradıldı. Müvəqqəti hökumət tərəfindən İrəvan quberniyasına və qazalara komissarlar təyin edildi.

Fevral inqilabından (1917) sonra İrəvan quberniyasında sovetlər də yaranmağa başladı. Martın 8 (21)-də Aleksandropolda əsgər, sonra isə fəhlə deputatları sovetləri meydana gəldi. Hər iki sovet təzliklə birləşdi. İrəvan şəhərində də martın 12 (25)-də əsgər, apreldə isə fəhlə deputatları sovetləri yarandı. Mart ayı ərzində İrəvan quberniyasının şəhərlərində sovetlər təşkil olundu. Həm Müvəqqəti hökumətin yerli orqanlarında, həm də sovetlərdə daşnaklar üstünlüyü ələ aldılar. 1917-ci il sentyabrın sonlarında daşnaklar Tiflisdə "Ermeni milli müşavirəsi" çağırıldı. Müşavirədə Ermeni milli şurası (sədr A.Aqaronyan) təşkil edildi. İrəvan şəhərində və quberniyanın qazalarında da milli şuraların təşkil olunmasına başlandı. Ermeni

İrəvan və Naxçıvan xanlarının ailəsi fotosu.
Mərkəzdə: Abbasqulu xan İrovanski, solda Tarlan xanım (İsmayıl xan Naxçıvanlının qızı) və onların qohumları.

İrəvanın vitse qubernatoru İsmayıl bəy Qaziyev və həyat yoldaşı Əfruz xanım.

İrəvan ziyalıları. Arxada Mirzə Cabbar Məhəmmədov, öndə İbadulla Mugañlinski, sağda Abbasəli bəy Ağabababəyov.

Demirbulaq körpüsü.
XVII-XVIII əsrlər, İrəvan.

milli şüarı İrəvan quberniyasının azərbaycanlı əhalisinə qarşı soyqırım siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi, Osmanlı İmperiyasında ermənilərin pozuculuq fəaliyyətinin təşkili, Qafqaz cəbhəsində vuruşmaqdan ötrü erməni korpusunun kompleksləşdirilməsi üçün tədbirlər görməyə başladı. Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra yaradılan Qafqaz qəza komisiyəsi (1917, 15 (28) noyabr) hakimiyyətini İrəvan quberniyasına da yaydı. İrəvan quberniyasında da MİSƏSİB-lər məclisinə (Rusiya) seçkilərdə daşnaklar və sarışçıqlar qalib gəldilər. 1918-ci ilin 10 (23) fevralında işə başlayan Qafqaz qəza səyri Cənubi Qafqazın Rusiyadan ayrılmasını təsdiqlədi (1918, mart). Qafqaz qəza Demokratik Federativ Respublikası elan olunduqda (1918, 22 aprel) İrəvan quberniyası onun tərkibinə qatıldı.

İrəvan müəllimlərindən: Həşim bəy Nəzimanbəyov, Güvhar xanım Qaziyeva.

İrəvan müəllimləri
1917-ci il.

İrəvan bazarı.

İrəvanın Göy məscidinin həyatı.

Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (RSFSR) hökuməti İrəvan quberniyası və Osmanlı İmperiyasında yaşayan ermənilərdən özünün siyasi məqsədləri üçün istifadə etmək nitiini həyata keçirdi. 1917-ci il dekabrın 17 (30)-da Millətlərin işləri üzrə xalq komissarlığında erməni işləri üzrə ayrıca komissarlıq yaradılmışdı, RSFSR Xalq Komissarları Soveti 1917-ci il dekabrın 27-də (1918, 11 yanvar) "Türkiyə Ermənistanı haqqında dekret" qəbul etdi. Rus hərbi hissələrinin Qafqaz cəbhəsindən geri çəkilməsi (1917, dekabr-1918, yanvar) daşnakların mövqeyini gücləndirdi. İrəvan quberniyasında azərbaycanlılara qarşı soyqırımı daha da genişləndirildi.

İRƏVAN BÖLGƏSİNİN ERMƏNİLƏŞDİRİLMƏSİ

Çar Rusiyası tərəfindən ermənilər İrəvan bölgəsinə köçürülməsi.
Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı silahlı çıxışları

Rusiya imperiyası Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda işğalçılıq planlarının həyata keçirilməsində və burada möhkəmlənməsində ermənlərə böyük rol ayırmışdır. Ermənilər də Rusiyadan istifadə etməklə müəyyən siyasi məqsədlərə nail olmaq istəyirdilər. Bu dövrdə, xüsusilə intensiv inkişaf edən erməni rusiyəşinşliyi və Rusiya ermənişinşliyi, həmin ideya-siyasi məqsədlərə nail olmaq üçün bir-birini tamamlıyır, türk - müsəlman varlığını məhvini hədəfə alırdı.

XV əsrin sonuna aid "Mən çarçıanı gördüm" adlı anonim erməni poemasında rus knyazı III İvanla (1462-1505) Bizans şahzadə xanımı Sofiya Paleoloqun toyu təsvir olunur. Sofiya bu münasibətlə III İvanın təklif etdiyi hədiyyələrdən imtina edərək, ondan İstanbulun tutulmasını tələb edir. III İvan isə Sofiyaya Qüdsü azad edəcəyini və Əcmədinizə qədər gedəcəyini bildirir. Ermənilərin Rusiyaya ümidləri sonrakı dövrlərə, xüsusilə XVIII-XIX əsrin əvvəllərinə aid əsar və siyasi sənədlərdə də davam etdirilir.

Rus-erməni münasibətləri Kazan xanlığının (1552) və Haçnarın xanlığının (1556) işğalı, Osmanlı dövləti ilə müharibələr (1635-1639, 1711, 1768-1774, 1787-1791-ci illər) zamanı genişlənir, Rusiyanın Xəzərsahili torpaqları istilə etmək siyasəti ilə daha möhkəmlənir. Bu hadisələr zamanı ermənilərin Rusiyaya köçürülməsi və burada erməni koloniyalarının yaradılması başlanır. Bu işdə I Pyotrın (1682-1725) erməni xalqına formaları (1724, 10 noyabr) böyük rol oynadı. Həmin fərmana görə Rusiyanın işğal etdiyi torpaqlara ermənilərin köçürülməsi və məskunlaşdırılması üçün yerlər ayrıldı. I Pyotrın siyasi xətti onun varisləri, xüsusilə II Yekaterina (1762-1796) tərəfindən davam etdirildi. 1801-ci il manifestlərində də Rusiyanın planında ermənilərin rolu əksini tapdı. Rusiya müxtəlif yerlərdə yaşayan erməniləri yeni işğal olunmuş torpaqlara gətirir, onların rus qoşunları tərkibinə daxil olmasına şərait yaradır, eyni zamanda yerli hakimlərə qarşı əməliyyatlara cəlb edirdi.

Çar Rusiyası tərəfindən ermənilərin XIX əsrin ilk çərçivəsində Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsində iki mərhələ ayrımaq olar: 1801-1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindəki olan dövr və Türkmənçay müqaviləsindən sonrakı ilk illər.

1801-1828-ci illərdə Rusiya tərəfindən ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsi işğal prosesi ilə paralel getmişdir. Bu dövrdə köçürülən ermənilərin coğrafi mənbələrinə, əsasən, onların əvvəllər gəldikləri və hələlik Rusiya işğaldan kənarında qalan Şimali Azərbaycan əraziləri təşkil edirdi. Bununla yanaşı, Osmanlı və Qacarlar dövlətlərinin erməni təbəələrini də köçürməyə cəlb edilməsinə səhvlər göstərilirdi.

Rusiya imperiyası 1804-cü ilin yanvarında ermənilərin də yaxından iştirakı ilə Gəncə xanlığı işğal etdi. 1805-ci il may ayının 14-də Qarabəg, 21-də isə Şəki xanlıqları ilə onların Rusiya himayəsinə keçməsi haqqında Kürəkçay müqavilələri imzalandı. Dekabr ayında isə Şirvan xanlığı ilə də belə bir müqavilə imzalandı. 1806-cı ildə Dərbənd, Quba və Bakı xanlıqları, 1813-cü ildə Lənkəran (Talış) xanlıqları ilhaq edildi. Rusiya imperiyası, eyni zamanda, Qacarlar dövləti ilə də müharibə (1804-1813) apardı. Müharibənin sonunda bağlanan Gülistan müqaviləsi ilə Naxçıvan və İrəvan xanlıqları istisna olmaqla, Şimali Azərbaycan torpaqları Rusiya tərəfindən ələ keçirildi. Rusiya imperiyası işğal prosesinde İrəvan xanlığının tutulmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi. Bunun üçün xanlıq ərazisindəki ermənilərdən istifadə edilirdi, digər tərəfdən onların arxası Rusiya tərəfindən ələ keçirilmiş ərazilərə köçürülməsi yolu ilə xanlığa zərbə vurulurdu. Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı general D.D. Sisyanov İrəvan ermənilərini Gəncəyə (Rusiya işğaldan sonra şəhərin adı dəyişdirilərək Yelizavetpol təyinatı) köçürməyə çalışırdı. Qarabəg, Şəki, Şirvan və digər Şimali Azərbaycan torpaqlarının erməniləşdirilməsi də faal şəkildə davam etdirilirdi. Bu hal Şəki (1819), Şirvan (1820) və Qarabəg (1822) xanlıqlarının ləğvindən sonra daha geniş miqyas aldı.

Ermənilərin İrəvana köçürülməsi. 1828-ci il.

İrəvanda Azərbaycan məktəbinin görünüşü.

İrəvan qızlar seminariyası.

Dəmirbulaq məhəlləsi, İrəvan.

1804-1813-cü illərdə rus-İran və elə həmin dövrdə gedən rus-Osmanlı müharibəsi (1806-1812) Rusiyamın işğalçıları planlarına son vermədi. 1826-cı ildə Rusiya Qacarlar dövləti ilə yeni müharibəyə (1826-1828) başladı. Müharibənin ilk dövrləri Qacarlar üçün uğurlu olsa da sonra üstünlük Rusiyaya keçdi. 1827-ci ilin may ayında Naxçıvan, oktyabrında İravan tutuldu. Beləliklə, bundan əvvəl Şimali Azərbaycana köçürülmüş ermənilərin Rusiya imperiyasının təhlükəsinə keçməsi başa çatdı. Ermənilərin köçürülməsini yeni coğrafi mənbələri kimi Qacarlar və Osmanlı dövlətləri əsas yeri keçdi.

Erməni kataloqu Nərses Ağstərəkəsi köçürmə haqqında layihə hazırladı. Rus yazıçı və diplomatı A.S.Qriboyedov (1795-1829) də bu plannı hazırlanması və həyata keçirilməsində mühüm rol oynadı.

Nərses 1827-ci ilin noyabrında ermənilərin köçürülməsinə rəhbərlik etmək üçün Peterburqdan davət edilmiş və bu zaman Təbrizdə olan Yeqəzər Lazaryana yazdı: "İndi mən bizim erməni millətindən sadaqətli müdafiəçisi cənab A.S.Qriboyedovdan asir xristianlar haqqında mənim xahişimi unutmadım və onları o bildiği hər yerdə rus ağalığının qüdrətli bəyragı altına oqluq ediləmsinə rica etdim... Mən, həmçinin İranda olan bütün ermənilər haqqında zad-alıhdan (Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı (1827-1831) İ.F.Paskevici) xəbər etdim və indi mən canıca (Qriboyedova) [bu barədə] yazıram və cənabınızdan da rica edirəm: İvan Fyodoroviç Paskevici lütfən sövq ediniz ki, bəziş zamanı İravan hakimiyyəti altında olan səhər və kəndlərdə yaşayan erməniləri bəyrik Rusiya imperiyasının himayəsində altunda azad sürətdə Ermənistana qaytması haqqında məndən müqaviləyə daxil etməyi unutmasın". A.S.Qriboyedov və İ.F.Paskevici ermənilərin İravan köçürülməsini müqavilə hazırlanarkən unutmadılar. Bu məsələ öz əksini Türkmənçay müqaviləsinin XV maddəsində tapdı. Həmin maddədə deyilir: "Şah həzrətləri... Azərbaycan adlanan vilayəti (Cənubi Azərbaycan nəzərdə tutulur) bütün əhalisinə və mülkələrinə bütövlüklə və tam başqıslanma ola edir... Bundan başqa, o, mənəm və sakinlərə bu gündən başlayaraq öz ailəsi ilə birlikdə İran vilayətindən Rusiyaya sərbəst keçmək, hökumət və yerli rəisliyinə heç bir maneəçiliyi olmadan onların satış malına və ya əmlak və əşyalarına hər hansı gömrük və vergi qoymulmadan torpandan mülikiyyətini aparmaq və satmaq üçün bir il vaxt verilir. Torpandan əmlak gəldikdə isə onun satılması və ya onun haqqında könüllü soruncam üçün beşillik müddət müayənə edilir". Bu maddənin müəllifi Qriboyedov hesab olunur. Göründüyü kimi XV maddədə konkret olaraq "İran erməniləri"nin adı qəkilmiş. Bu da diplomatik sasiyyətdə deyisər, çünki məsələnin ümumi şəkildə qoyulması onun real həyatda daha geniş və məqsədə müvafiq şəkildə tətbiqinə imkan verməli idi.

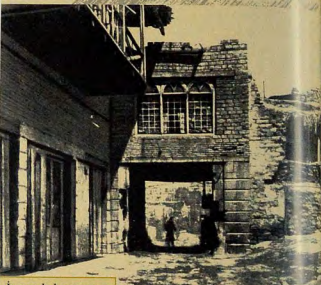
Müsiləmlər hakimi təbəqələrin təbəliyyəndə olan erməni kəndliləri ilə bağlı məsələ də bu dövrdə yenidən meydana çıxdı. Baş qarağarət Ribiçin Paskeviciyə göndərdiyi xüsusi "Qaydalar" da müsiləmlər atlı silikinin təbəliyyəndəki ermənilərə daxil olmalarında yerləməsi ideyası irəli sürüldü. Bu ideya müliki işlər üzrə hakim Vəlayimov tərəfindən mənfə qarşılıqlıdır. Lakin Paskevici sonrakı fəaliyyətində bu ideyanı əsas götürmüşdü.

Türkmənçay müqaviləsinin bağlanmasından sonra Rusiya tərəfindən ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsini yeni mərhələyə başlandı. Onun xarakterik cəhəti köçürmənin kütləvi şəkli əmsal, coğrafi mənbələri (İran və Osmanlı imperiyası) və s. ilə bağlı idi.

Ermənilərin köçürülməsini təşkil etmək üçün İravan və Naxçıvan köçürmə komitələri yaradıldı. Köçkünlərə mühüm imtiyazlar verildi: onlar 6 il müddətində vergi və imtiyazlardan azad

Zəngi çayından İravanın görünüşü.

İravana karvansara.

İravana azərbaycanlı zadəganların evi.

edildi, ermənilərə İravan ayrılan təminat hesabına vəsait verildi və s.

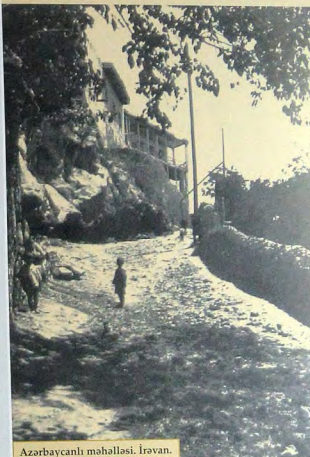
Hazırkı tədbirləri həyata keçirildikdən sonra köçürmə başlandı. İravan köçürülən ermənilərin sayı 40-50 min nəfər təşkil edirdi. 1828-1829-cu illər rus-türk müharibəsinin gedişində və müharibədən sonra Türkiyədən də 90 minadək erməni köçürüldü. Köçürmənin əsas istiqaməti Cənubi Qafqazdakı Azərbaycan torpaqlarına yönəlmişdi. N.Şavrov 1911-ci ildə Peterburqda nəşr olunan "Zaqafqaziya Rusiya mənasına yeni təhlikə" adlı kitabında yazır ki: "Həzrətdə Zaqafqaziya yazısan 1 milyon 500 min erməninin 1 milyondan çoxu diyarı yerli əhalisi deyil və bura bizim tərəfindən köçürülmüşdür". Ermənilər köçürülərək onların Şimali Azərbaycan torpaqlarına, xüsusilə Naxçıvan, İravan və Qarabağda yerləşdirilməsinə mühüm əhəmiyyət verildi. Nərses İyavışınə görə rus ordusunun tutduğu bölgələrdən - Təbriz, Xoy, Salmas, Marağadan bütün ermənilər Naxçıvan, İravan və Qarabağ vilayətlərinə köçürülməli idi. Onun bu tələbi köçürmə işində cənaşənləşən erməni pərşad gürüh tərəfindən ardıcıl şəkildə həyata keçirildi. Yuxarıda adı qəkilən N.Şavrov da qeyd edir ki, müharibədən sonrakı iki ildə (1828-1830-cu illər) bu Zaqafqaziya İravan 40 min, Türkiyədən 84 min erməni köçürmüş və ondan ermənilərin əziq təşkil etdiyini İravan və Yelizavetpol quberniyalarında yerləşdirmişdi. Oraları 200 min desyatin xəzina torpağı arıyır, onlar üçün müsəlmanlardan 2 milyon manatlıq xüsusi səhəbkar torpağı satın almışdır. Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi və Gəycə gölü sahili həmin ermənilərə məskunlaşdırılmışdır.

Ermənilərin köçürülməsi nəticəsində Qarabağ, İravan və Naxçıvan bölgələrinin əhalisinin etnik tərkibi əsaslı dəyişməyə məruz qaldı. Əgər Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı Yermolov (1816-1827) sərəncamına əsasən Qarabağ əyalətinin 1823-cü ildə aparılmış "təsvir" nə görə buradakı 20 minadək ailədən 1,6 minadək olan hissəsi (cəmi 8,4%) erməni idisə, 1832-ci il məlumatına görə ermənilərin xüsusi çəkisi 34,8%-ə qalmışdır.

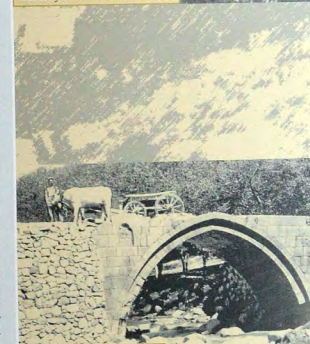
Rusiya tərəfindən işğal edilənədək İravan xalqlının əhalisinin 20%-dən bir əs çoxunu ermənilər təşkil edirdisə, 1824-1831-ci illərdə bu rəqəm 46%-ə ötmüşdü. Naxçıvanın da etnik tərkibi eyni dəyişikliyə uğramışdı. Əgər köçürülməyədək Naxçıvan dairəsində 434 erməni həyətli var idisə, köçürülmə nəticəsində bura 2285 ailə gətirilmişdi. Bütövlükdə Naxçıvan vilayətinə (Ordubad dairəsi daxil olmaqla) 2551 ailə köçürülmüşdü.

Ermənilərin Rusiya tərəfindən işğal olunmuş Şimali Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Qərbi Azərbaycana köçürülən 1853-1856-cı illər Krım müharibəsi, 1877-1878-ci illər rus-türk müharibələri, XIX əsrin 90-cu illərində Osmanlı imperiyasında dövlət əleyhinə çevrilmiş erməni qiyamlarının yatırılmasından sonra da davam etmişdir.

Çar Rusiyası tərəfindən ermənilərin köçürülməsi ilə Azərbaycan torpaqlarında etno-demografik durumun ermənilərin xəyriyə dəyişdirilməsi ilə yanaşı, onların idarəetmə sistemində və İctimai həyatında məhkəmələndirilməsi tədbirləri də reallaşdırılırdı. Bütün bunlar ermənilərin yerli azərbaycanlı əhalisinə qarşı düşmənçilik münasibətinin yaranması və dərinləşməsinə səbəb olmuşdu. İravan qubernatorunun qərarı 1905-ci il hesablandırılmı olum ol ki, Çar Rusiyasının hakimiyyət orqanları tərəfindən silahlılandırılma və qoşunların ermənilərə dinc azərbaycanlı əhali arasında ilk toqquşmalar hola XIX əsrin 80-ci illərində baş vermişdir. Tarix 1905-1906-cı illər "erməni-müsəlman davası" kimi daxil olan hadisələr zamanı erməni silahlı dəstələri azərbaycanlılara qarşı geniş miqyaslı müharibəyə başlamışdır. Ermənilər Bakı, Naxçıvan və Qarabağla yanaşı, İravan şəhəri və qəzasında, Uçkişo (Əgmişdən) və Zəngəzurda da 1905-ci ilin iyun - 1906-cı ilin avqustunda azərbaycanlılara qarşı açıq müharibəyə keçmiş, qəllər, qarələr və soyqırımın törətmişdir.

Azərbaycanlı məhəlləsi, İravan.

Gedder çayı üzərində körpü.

Qərbi Azərbaycanda erməni dövlətinin yaradılması

Ermənistan (Ararat) Respublikası (1918-1920). Zaqafqaziya seyminin dağılmasından sonra (1918, 26 may) dağnaklar 1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə Erməni (Ararat) respublikasının yarınmasını elan etdilər.

İrəvanın ermənilərə veriləsi. 1918-ci il mayın 29-da Tiflisdə Azərbaycan Milli Şurasının iclası keçirildi. İclasın 3 nömrüli protokolluna görə Fətəli xan Xoyski şura üzvlərinin Azərbaycan və Erməni fəderasiyası ərazilərinin sərhədləri məsələsinə dair erməni milli şurası ilə aparılacaq danışıqların nəticələri barədə nuraiz oldu. Xoyski milli məsələsinin Erməni fəderasiyasının yaradılması üçün onlara siyasi mərkəz lazım olduğunu, Aleksandropolun (Gümrü) Türkiyəyə keçməsinə sonra belə mərkəzin yalnız İrəvan ola biləcəyi haqqında məlumat verdikdən sonra İrəvanın ermənilərə güzəştə gətilməsinin zəruri olduğunu bildirmişdir. Xəlil bəy Xasmmammadov, Məmməd Yusif Cəfərov, Əkbər ağa Seyxülislamov, Məhəmməd Məhərrəmov və baş məslə üzrə çıxış edərkən, İrəvanın ermənilərə güzəştini tarixi zərurət, ləbədi bədxəstlik adlandırdılar. Bu məslə üzrə səsvermə nəticəsində 28 Şura üzvlərindən 16-si İrəvanın güzəşt ediləməsinə ləhinə, 1 nəfər oyləhinə səs vermiş, 3 nəfər bitərəf qalmışdır (protokolda belə göstərilmişdir). Beləliklə, Azərbaycan Milli Şurası Azərbaycan xalqının rəyini öyrənmədən İrəvanın Ermənistanla güzəştə gətilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinə baş naziri Fətəli xan Xoyski mayın 29-da xarici işlər naziri Məmməd Həsən Hacımski yazırdı: "Biz ermənilərə bütün mübahisələrə son qoyduq. Onlar ultimatumu qəbul edəcək və müharibəni qurtaracaqlar. Biz İrəvanı onlara güzəştə gətdik". Milli Şuranın iyunun 1-də keçirilən iclasında həmin məsələyə yenidən baxılaraq, bu qərarə protest edilədi. Protest Şuranın İrəvandan olan 3 üzvü imzalamışdır. Milli Şura protesti müzakirə olundandan iclas protokolluna əlavə etməyi qərarə aldı. İrəvanın ermənilərə güzəşt olunması haqqında qərarə qəbul ediləməsi, onun əsaslandırılması üçün gətirilən bütün dəlillərə baxmayaraq, siyasi cəhətdən tamamilə səhv əddim idi.

Ermənistan Respublikası ilə Osmanlı dövləti arasında bağlanmış 1918-ci il 4 iyun tarixli Batum müqaviləsinə əsasən Sürməli qəzası, Aleksandropol (Gümrü), Şərur, Eçmişdizin və İrəvan qəzalarının bütöyük bir hissəsi Osmanlı dövlətinə keçdi. İrəvan quberniyasının ərazisinin üçdə bir hissəsinə də Ermənistanın əlində qaldı. Ləkin Birinci dünya müharibəsində Osmanlı dövlətinin məğlubiyyəti (1918-ci il Mudros bərsəyi) onun bu torpaqlarda müvəqqətiliklə qəbul etməsinə imkan vermədi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti də İrəvan quberniyasının tərkibinə daxil olan ərazilərdən öz hakimiyyətini bərpaqar ediləməsinə nail ola bilmişdi.

Yenicə yaradılmış Ermənistan (Ararat) Respublikasının Azərbaycan, Gürcüstan və Osmanlı dövlətlərinə qarşı təcavüzkar siyasəti. Ermənistanın keçmiş Tiflis quberniyasını Axalkalaki (Axalkaləki) və Borçalı qəzalarına qarşı əsasən iddialı irədi sürdü. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixi torpaqların öz sərhədləri daxilində birləşdirilməsi üçün fəal xarici siyasət yeritərdə, müharibəyə qoşula bilmişdi. Ləkin Ermənistan öz işğalçılıq planlarını müharibə

yoşu ilə həl etmə yolunu tutdu. Osmanlı imperatorluğu ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında bağlanmış Batum müqavilələrinə (1918) əsasən, Gürcüstanla Ermənistanın sərhəd zolağında türk qoşunları yerləşmişdi. Oktyabrın 18-də türk qoşunları oradan çıxtdılar və həmin yerləri Gürcüstanın müdafiə edən alman qoşunları tutdu. Birinci dünya müharibəsində (1914-1918) məğlub olmuş Almanıyanın hərbi qüvvələri bu əraziləri türk etmişdi. Borçalı qəzasının xeyli hissəsi Gürcüstan hökumətinin nəzarətinə keçdi. Ermənistan Gürcüstanə nota verərək, onun Axalkalakiyədən xəzmsını tələb etdi. Oktyabr-noyabr aylarında təröflər arasında qarşılıqlı ittihamlar kəskinləşdi, ermənilər Axalkalaki və Borçalıya təcavüzkar, silahlı toqquşmalar törətməyə başladılar. Ermənistan Axalkalakiyə işğal edərkən, Borçalıya isə 4-üci erməni polkunun hissələrini gəndirdi. Dekabrın 9-da hərbi əməliyyatlar başlandı. Düyütlər Azərbaycanlıların əllikə yayıldıqı və tarixən onlara məxsus olan Borçalı qəzasında gəndirdi. Ermənistanın notasına görə Gürcüstan, Borçalı, Axalkalaki qəzalarını və Tiflis də daxil olmaqla, eyni adı qəzannı bir hissəsindən itməni ətlədi. Dekabr 17-də Gürcüstan Ermənistanə rəsmən müharibə elan etdi. Ermənistanın diplomatik əlaqələri kəsdi. Dekabr 18-31-də təröflər arasında hərbi əməliyyatlar baş verdi. Müharibə Azərbaycan tarixi torpaqlarına və onun əhəlinə ciddi ziyan vurdu. Birinci dünya müharibəsində qələbədən sonra Qafqazda mövqeyi güclənən İngiltərə Ermənistan-Gürcüstan müharibəsinin dayandırılmasında fəal iştirak etdi. Ermənistan tərəfi dekabrın 31-də hərbi əməliyyatları dayandırməğa razı olduqunu bildirdi. Gürcüstan hökuməti də bununla razılaşdı. 1919-cu il yanvarın 9-17-də Tiflisdə Ermənistan-Gürcüstan konfransı keçirildi. Ermənistan və Gürcüstan arasında sərhəd məsələsi Antanta Ali Şurası tərəfindən həl edilənədək Borçalı qəzasının şimal hissəsinin Gürcüstanə, cənub hissəsinin isə Ermənistanə verilməsi, Allahverdi mis mədənliklərinin olduğu orada hissədə isə "neutrol zona" yaradılması qərarə alındı. Neutrol zonanın idarəsi ingilis general-qubernatoruna həvalə edildi. Azərbaycanın qənanı iddiası olan Borçalının müqəddəratının həl olunduqı konfransa Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nümayəndə heyəti dəvət ediləmişdi. Ona görə də Azərbaycan Tiflisdəki nümayəndəsi öz əl-kəsinin bu qərarı tanımayacağıni bildirdi. Sonralar Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Qafqaz bürosunun 1921-ci il 7 iyul tarixli qərarı isə "neutrol zona" də Ermənistanə birləşdirildi. Beləliklə, Borçalının Azərbaycan əhəlininin öz müqəddəratının təyin etməsi hüququ kobudcasına pozuldu, əzəli Azərbaycan torpağı olan və Azərbaycanlıların əllikə yaşadıqı Borçalı Gürcüstanla Ermənistan arasında bölüşdürüldü.

Ermənistan Respublikası Azərbaycanə qarşı də orazi iddiaların təcavüzkarlıq və etnik təmizləmə siyasəti ilə həyata keçirməyə cəltirdi. 1919-cu ilin payızında Ermənistanın Azərbaycanə qarşı orazi iddiaları daha kəskin şəkil aldı. Azərbaycan Hökumətinin təvəlin orazi bütövlüyüni qorumaq üçün həyata keçirdiyi dövlət ermənilərin hərbi-diplomatik fəaliyyətini puça çvardı. ABŞ-in

və İngiltərənin Qafqazdakı nümayəndələri bəlgədə hərbi vəziyyətin kəskinləşməsinin Paris Sülh konfransının işinə məntəqlik gətirəcəyi barədə marahtılıqlarını Azərbaycan və Ermənistan hökumət başçalarına bildirdilər. ABŞ nümayəndəsi C.Rey təröflər arasında mübahisəli məsələləri dinc yolla həl etmək üçün Tiflisdə konfrans keçirilməsini təklif etdi. Noyabrın 20-22-də Tiflisdə Azərbaycan və Ermənistan hökumət başçılarını Nasib bəy Yusifbəyli və A.Xatıyannın başçılıq ilə nümayəndə heyətlərinin görüşləri keçirildi. Noyabrın 23-də isə vəsiqə-təminatçılar olan müt-

təfiqlər Qafqazdakı Ali komissarın müavini C.Rey və Gürcüstanın xarici işlər naziri Y.Geçegörçünün iştirakı ilə təröflər arasında səzi imzalandı.

Səzi 5 bə maddədən ibarət idi: 1-ci maddəyə görə Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri bə verən toqquşmaları dayandırməğı və yenidən silah gücünü əl etməməğı öhdəsinə götürdülər; 2-ci maddə ilə təröflər Zəngəzora gələn yolların düzəldilməsi və açılması, bu yollarla hakrolətin təhlükəsizliyi üçün təsiri tədbirlər görülməsinə razılaşdılar; 3-cü maddədə təröflər sərhədlər haqqında

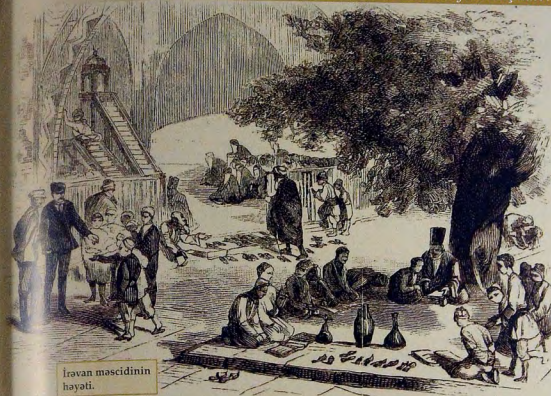
masələlər də daxil olmaqla, bütün mübahisələri dinc yolla həll etməyi öhdələrinə götürürdülər. Dinc yolla razılığa gəlmək mümkün olmadıqda, hər iki tərəf Amerika polkovnik Revi münisiflər məhkəməsi sifəti ilə bitərəf şəxs kimi qəbul edir və onun qərarlarını məcburi yerinə yetirməyə razılaşırdılar; 4-cü maddədə noyabrın 26-da Bakıda Azərbaycan-Ermanistan konfransının keçirilməsi qərar alınmışdı. 5-ci maddə sənəzi imzalandığı gündən qüvvədə saxtər və parlamentlərin təsdiqindən sonra hiçqəş qüvvəyə mindiyini təsbit edirdi. Lakin real tarixi faktlar göstərdi ki, Ermanistan bu sənəzi üzərinə düşən öhdəlikləri yerinə yetirmədi. Ermani tərəfinin günahı üzündən noyabrın 26-da keçirilməz nəzərdə tutulan Azərbaycan-Ermanistan konfransı yalnız dekabrın 14-21-də baş tutdu. Bu konfransda da əməli qərarların qəbul edilməsi mümkün olmadı. 1920-ci ilin aprelinde Cənubi Qafqaz dövlətlərinin Tiflisdəki konfransı zamanı aparılan müzakirələrdə də müsbət nəticə vermadı.

Azərbaycanda Aprel işğalının (1920) həyata keçirilməsi ilə 1919-cu il Azərbaycan-Ermanistan sənəzi əhəmiyyətini itirdi.

Ermani daşnak hökuməti Türkiyəyə qarşı da təcavüzkarlıq xətti yeridirdi. Bu siyasət onlar arasında müharibəyə səbəb oldu. Müharibənin başlanmasında böyük dövlətlərin anti-türkiyə siyasəti də az rol oynamışdı. Versal-Vaşinqton sənətinin tərkib hissəsi kimi Paris Sülh konfransında (1919-20) hazırlanmış Sevri sülh müqaviləsi (1920) Osmanlı İmperiyasının bölüşdürülməsini nəzərdə tuturdu. Müqavilənin imzalanmasına Birinci dünya müharibəsinin qalib dövlətləri ilə yanaşı, Ermanistan (Arazat) Respublikası da cəlb edilmişdi. Müqaviləyə görə Türkiyənin Van, Bitlis, Ərzurum və Trabzon vilayətlərinin bir hissəsi erməni-daşnak hökumətinə verilməli idi. Türkiyə Böyük Millət Məclisi ölkənin ərazisini bölüşdürən

bu müqaviləni rədd etmiş, sultan da onu ratifikasiya etməmişdi. Ermanistan isə Türkiyəyə qarşı əsaslı ərazi iddialarını həyata keçirmək üçün müharibəyə başladı. 1920-ci il iyunun 18-də daşnaklar Oltu şəhərini tutdular. Rusiya hökuməti Ermanistanla may-iyun və Türkiyə ilə iyul-avqust aylarında Moskvada keçirilən konfranslarda hadisələrə müdaxilə etməyə çalışdı. Lakin hər iki tərəf onun təkliflərini qəbul etmədi. Türk ordusu işğal olunmuş torpaqların azad edilməsinə başladı; sentyabrın 29-da Sarıcamış, sonra Ördəhan azad edildi. Çoxillik vəziyyətə düşdüyünü görən erməni-daşnak hökuməti türklərin azadlıq yürüşünü dayandırmaq üçün Qərbi dövlətlərə, "bütün sivilizasiyalı dünyaya", mütəəlliflərə müraciət etdi, lakin türklərin uğurlu, ədalətli mübarizəsi bu cür "müraciətləri" cavabsız qoydu. Oktyabrın 30-da türklər Qarsa daxil olaraq, Aleksandropol (Gümrüt) istiqamətində hücumu davam etdirdilər. Ermanistanın AŞS, B.Britaniya, Fransa və İtaliyaya yeni müraciətləri də cavabsız qaldı. Gürcüstan Respublikası isə noyabrın 6-da neytrallıq xətti etmişdi. Sovet Rusiyası bu müharibədə istifadə edərək Ermanistanda möhkəmlənməyə çalışdı. Lakin erməni-daşnak hökumətinin onun hərbi kömək təklifini rədd etməsi bu niyyəti boş qaxtdı. Türklər uğurlu hərbi əməliyyatları nəticəsində noyabrın 7-də Aleksandropolu azad etdilər. İravan üzərinə yürüş başlandı. Noyabrın 18-də Ermanistan barışıq imzalamaya məcbur oldu. Noyabrın 29-da Ermanistanda sovet hakimiyyəti quruldu. Sovet Rusiyasının hərbi əməliyyatları nəticəsində dəyirilmiş daşnak hökuməti qüvvələrini sovet hakimiyyətinə qarşı səlfərik etmək üçün dekabrın 2-də Gümrüt müqaviləsini (1920) imzaladı.

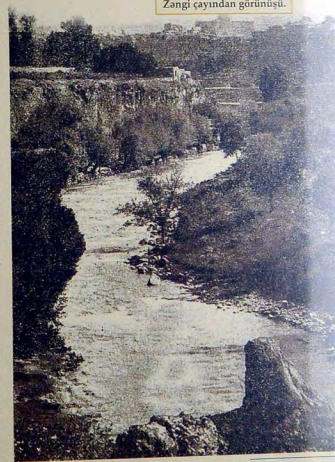
Müqaviləni Türkiyə hökuməti tərəfindən Fərid Kazım Qarabəkir paşa, Ərzurum valisi Hamid bəy, Ərzurumdan deputat Süleyman Nicati bəy, Ermanistan Res-

Iravan məscidinin həyati.

publikası tərəfindən baş nazir A.Xətisyan, maliyyə naziri A.Gülxəndəyan, daxili işlər nazirinin müavini V.Qorndayan imzalanmışdı. Müqavilə 18 maddədən ibarət idi. 1-4-cü maddə ilə müharibəyə son qoyuldu və 2-ərin daimi sülh üçün danışıqlara başlandı bildirilirdi. 5-ci maddədə Türkiyə ilə Ermanistan Respublikası arasında ki sərbəhd düşülməli idi. Ermanistan Respublikasının ərazisi İravan və Gəvəyə qədər bölgələrinin İbarət olmaqla əvvəlki sərhədlərinə - 1918-ci il 21 iyun sərəhdəlinə qaytarıldı. Həmin maddənin ikinci hissəsində deyilirdi: "Kükü dağı, Həmsür dağı, Qurdqulaq kəndi, Səydat dağı, Arpaçay evləri, Kömirli dağı, Saraybulaq, Ararat stansiyası, Araz çayı yaxınlığındakı Aşağı Qarasunun tükəldiyü yerdən keçən zolağın ömündəki (Naxçıvan, Saxtaxtı, Sarur) ərazisi, daha sonra referendumla təyinin olunaçaq idarə formasına və bu idarənin öhatə edəcəyi torpaqlara Ermanistan qarşımayacaq, həmin ərazidə hələlik Türkiyənin himayəsində yerli idarə yaradılacaqdır". Ermanistan Respublikasının təcavüzkar siyasəti nəzərdə alınaraq müqavilədə onun silahlı qüvvələrinin həddi müəyyən edildi: 4-cü maddəyə görə Ermanistan hökuməti "daxili təhlükəsizliyi qorumaq üçün lazımı səviyyədə yüngül silahlı jəndarm qüvvəsi və ölkəni qorumağa ayrılan 8 dağ və ya sahra topu ilə 20 pulemyota malik 1500 müzdlü əsgərdən ibarət birdən-ərtək hərbi qüvvəyə malik olmayacağını öhdəsinə götürdü". Ermanistan Respublikası hərbi müqəlləfiyyət keçirə bilməzdi. 5-ci maddəyə görə müqavilə sərətlərinin yerinə yetilməsini nəzarət Türkiyənin İravadakı siyasi nümayəndəsi və ya səfirinə həvalə olunardı. Bunun müqabilində Türkiyə hökuməti Ermanistan Respublikasının istəyinə əsasən ona silahlı yardım etməyi öhdəsinə götürürdü. Ermanistan Respublikası öz zəmindən Türkiyəyə üçün Ermanistana qəşən götürürdü. Ermanistan Respublikası 6 və 7-ci maddələri kəçkəmlərlə bəşli idi. Hər iki tərəf, müharibə zamanı düşməz ordusu tərəfinə keçərək, öz dövlətinə qarşı silah işlədənlərdən və ya işğal olunmuş torpaqlarda kütləvi qırğın-

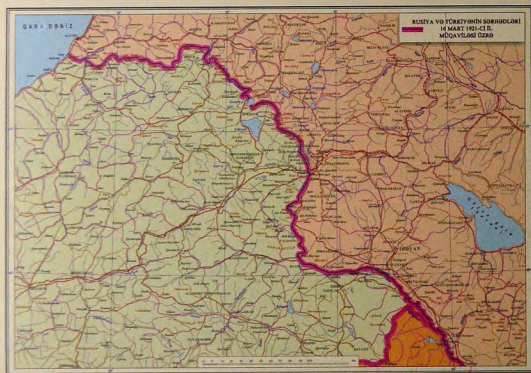
Iravan şəhərinin Zangi çayından görünüşü.

larda iştirak edənlərdən başqa, qalan köçkinlərin əvvəlki sərhəd daxilindəki yurdlarına dönmələrinə razılıq verirdi. Türkiyə hökumətinin müharibənin əsas səbəblərinə olan məğlub tərəfdən - Ermənistan Respublikasından təminatlı tələb etməyə tam haqq olsa da, o, humanizim prinsiplərinə bəmət edərək, burdan imtina etdi (8-ci maddə), habelə 2-ci maddədə göstərilən sərhədlər daxilində suverenliyin bütünlüklə ikinşəy edilmək və gücləndirilmək əməllərinə yardım göstərməyi öhdəsinə götürdü. 10-cu maddəyə əsasən Ermənistan hökuməti Antanta dövlətlərinin Türkiyə Böyük Millət Məclisi tərəfindən qəti surətdə rədd edilmiş qarətçı Sevri müqaviləsinin (1920, 10 avqust) etibarsız saydığını və bununla da (əvvəlkin Batum müqaviləsi (1918, 4 iyun) ilə) nəzərdə tutulan əraziləri hüdudlarında mövcudluğunu təsdiqlədi. 11-ci maddə Ermənistan Respublikası arazısında yaşayan türk-müsliməlin əhalinin hüquqlarına aid idi. Ermənistan hökuməti öz arazısında yaşayan türk-müslim əhalinin mədəni və dini ikinşəyi üçün sərəit və salnamə öhdəsinə götürürdü. 12-ci maddə nəqliyati məsələlərin, xüsusilə tranzit nəqliyatını tənzimləməli idi. Türkiyə hökuməti Şorur, Naqçıvan, Şahbaxt və Culfu yolu ilə tranzit əlaqələrinin sərbəsliyinin təminatını öz üzərinə götürürdü. Türkiyə hökuməti Ermənistan Respublikası

Naqçıvan mahalına münasibətdə müəyyən ədalətliş müdaxilənin (qədim türk torpaqları olan Uluxanlı, Qoməli kəndlərinin və on bəşləsiyə İsa Böyük Vədi ətrafındakı bir çox Azərbaycan kəndlərinin Ermənistanə verilməsi) nəzərə alınmaması, bu müqavilə Naqçıvan Muxtar Respublikasının indiki sərhədlərinin müəyyənlaşdırılmasında mühüm rol oynadı.

Ermənistan SSR (1920-1990). Azərbaycan torpaqlarında qurulan qədim türk torpaqları olan Uluxanlı, Qoməli kəndlərinin və on bəşləsiyə İsa Böyük Vədi ətrafındakı bir çox Azərbaycan kəndlərinin Ermənistanə verilməsi nəzərə alınmaması, bu müqavilə Naqçıvan Muxtar Respublikasının indiki sərhədlərinin müəyyənlaşdırılmasında mühüm rol oynadı.

daxilində müvafəqəti olaraq hərbi qüvvə saxlamaq hüququ əldə edirdi (13-cü maddə). Ermənistan hökuməti hər hansı bir dövlətlə bağlanmış müqavilələrin Türkiyənin mənafeyinə, yaxud maraqlarına zidd olan maddələrin etibarsız saymağı qəbul edirdi və bunu öhdəsinə götürürdü (14-cü maddə). Sonrakı maddələrdə iqtisadi-siyasi münasibətlərin nizama salınmasını və müqavilənin təsdiqindən bəhs olunurdu. Müqavilənin sonunda hər iki tərəfin qəbul etdiyi bəla bir fikri də diqqəti cəlb edirdi. Tərəflər arasında anlaşılmağı meydana gəldikdə, müqavilə türkcə mətnə əsasən təhlil olunmalı idi. Gümrü müqaviləsinin

üçün tədbirlər həyata keçirməyə başlamışdır. Beləliklə, Azərbaycanın tarixi torpaqlarında Ermənistan SSR yaradılmasını ilə yəni, onun tərkibində muxtar qurum yaratmaq cəhdləri ilə Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmaq və yeni ərazi iddiaları üçün zəmin hazırlamağı nədənsə Ermənistan SSR və Moskvanın əlbir fəallığına nədənsə tarixi Azərbaycan torpaqları olan Zəngəzurun arazısının böyük bir hissəsi Ermənistanə verildi. Naqçıvanı digər Azərbaycan torpaqları arasında birbaşa əlaqə kəsirdi. Eyni zamanda Ermənistanın İran arasında birbaşa əlaqə yaratdığı. Ermənistan XKS-nin 1921-ci il 20 iyulda təsdiq etdiyi

yeni inzibati-ərazi bölgəsinə əsasən oradakı 8 qəza daha bir qəza - Zəngəzur əlavə edildi. Bütün bunlardan sonra Sovet Rusiyası Cənubi Qafqazda (Gürcüstanda sovet hakimiyyəti 1921-ci ilin fevralında qurulmuşdur) Türkiyə arasında ki sərhədlərin təsdiqi yoluna keçdi. 1921-ci il oktyabrın 13-də RSFSR-in iştirakı ilə bir tərəfdən Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan respublikaları, digər tərəfdən Türkiyə arasında 16 mart RSFSR-Türkiyə müqaviləsinə uyğun olaraq Qarsda yeni müqavilə imzalandı. Qars müqaviləsi 20 maddə və 3 əlavədən ibarət idi. Birincisi maddədə 1921-ci il 16 mart Moskva müqaviləsi istisna olmaqla, razılığa gələn tərəflərin tabeliyindəki ərazilərdə öz suveren hüquqlarını həyata keçirməyə davam etməyə bağlılığı və yuxarıda göstərilən dövlətlər arasında Cənubi Qafqaz respublikalarına aidiyyəti olan, habelə üçüncü dövlətlərə bağlanmış müqavilələrin ləğv olunduğu və qüvvədən düşdüyü bildirilirdi. İkinci maddəyə görə tərəflər ondan hər hansı birinə güclə, məcburi qəbul edilən heç bir sülh müqaviləsinə və ya digər beynəlxalq aktı tanımağa razılaşdırıldı. Cənubi Qafqaz respublikaları Türkiyənin, Türkiyə isə onların qəbul etmədiyi hər hansı beynəlxalq aktı tanımağı özünə götürürdü. Üçüncü maddədə kapitulyasiya rejiminə hər hansı münasibət olan bütün funksiyə və hüquqların öz qüvvəsini itirdiyi və ləğv olunduğu qeyd edilirdi. Dördüncü maddə sərhədlər məsələsinə həsr olunmuşdu. Qars müqaviləsinin beşinci maddəsi Naqçıvana aid idi. Həmin maddədə göstərilirdi ki, "Türkiyə hökuməti, Sovet Ermənistanı və Azərbaycan hökumətləri Naqçıvan vilayətinin hazırkı müqavilənin III əlavəsində göstərilən sərhəd daxilində Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil etməsinə razılaşdırıldı".

Altıncı maddə ilə Türkiyə Batum şəhərini və limanını müəyyən şərtlərlə Gürcüstanə qaytarmaq gedirdi. 7, 8 və 9-cu maddələrdə Türkiyə və Gürcüstan arasında ki sərhədlər müəyyən və bəzələrin statusundan bəhs olunurdu. Onuncu maddə ilə "razılığa gələn tərəflər öz ərazilərində digər ölkənin və ya onun arazisinin bir hissəsində hökumət rəituna iddia etməyə və ya qupruların yaranmasına və ya olmasına imkanın digər ölkəyə qarşı mübarizə məqsədi güdən qupruların olmasına yoll verməməyi öhdəsinə götürürdü". 11, 12 və 13-cü

Sovet Rusiyası Cənubi Qafqazın xarici sərhədlərini təsdiqləndən sonra buradakı respublikalararası münasibətləri öz nəzarətinə almağa başladı. 1922-ci ildə Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (ZSFSR) yaradıldı. ZSFSR-də Azərbaycan torpaqları hesabına digər respublikaların, o cümlədən Ermənistan SSR-in arazisinin genişləndirilməsinə sərəit verildi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illiyi haqqında fərmanında (1999, 4 fevral) dəqiq söklədə ifadə edildiyi kimi "Ermənistanın hakim dairələri Moskvadakı himayədarlarının köməyi ilə Naxçıvanın bəzi torpaqlarını qoparıb öz ərazisinə birləşdirməyə nail oldular. 1929-cu ildə Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə Naxçıvanın 657 kvadrat kilometr ərazisi - Şərur qəzasının Qurdubulaq, Xaçik, Horadz, Naxçıvan qəzası Şahbuz nahiyəsinin Ögbin, Ağxaç, Almalı, İtqran, Sultanağay kəndləri, Ordubad qəzasının Qorçevan kəndi, habelə Kilit kəndi torpaqlarının bir hissəsi Ermənistana verildi. 1930-cu ildə işo Əldərd, Lehvaz, Astazur, Nüvədi və sair yaşayış məntəqələri Ermənistana verilib və homin ərazidə Mehri rayonu yaradılmışdır".

1936-cı ildə ZSFSR-in tərkibindəki üç respublika ayrılıb və ayr-ayrılıqda SSRİ tərkibində qalmışdır. Bu dövrdə də Ermənistan Azərbaycanın yeni-yeni torpaqlarına hesabına ərazisini genişləndirmək xottini davam etdirmişdir. Bu dəfə əsas istiqamət Azərbaycanın qərb torpaqları seçilmişdir. 1938-ci il mayın 5-də Azərbaycanla Ermənistanın sərhəd ərazisindəki iki min hektardan çox torpağın Ermənistana verilməsi haqqında qərar qərarlıdır. 1945-ci ildə II Dünya müharibəsinin başa çatmasından az sonra işo Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistana birləşdirilməsinə cəhd olunmuş, bu siyasət baş tutmadığına, Ermənistanı dəqiq torpaqlardan azərbaycanlıların deportasiyası (1948-1985) həyata keçirilmişdir. Hatta bu deportasiya notəsinə başlan azərbaycanlı kəndlilərin ermənilərlə məskunlaşdırılması belə, Azərbaycandan

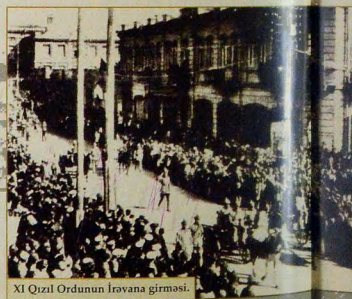
torpaq qopartılması iddiasının qarşıstırma ələ bilənmişdir. 1960-cı illərdə Ermənistanında genişlənən anti Türkiyə və anti Azərbaycan hərəkatına, Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarına qarşı ərazi iddialarına dəstək verən SSRİ rəhbərliyinin təzyiği ilə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rayasət Həyatı 1969-cu il 7 may tarixli qərarı ilə 1938-ci il 5 may qərarını təsdiq etmişdir. Yalnız Heydər Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinə gəlməsi (1969, 14 iyul) bu qərarın həyata keçirilməsi dəyəndirilmişdir. Lakin, Ermənistan bu siyasətinə əl çəkməmiş, 1984-cü ilin oktyabrında Azərbaycanın Qazax və Gədəbəy rayonlarından min hektarla torpaq sahəsi Ermənistana verilmışdir.

Azərbaycanlıların Ermənistanın deportasiyası və yeni-yeni Azərbaycan torpaqlarının ələ keçirilməsi sahəsində Ermənistan SSR-in verdiyi siyasi xətti Ermənistan Respublikası davam etdirmişdir.

Ermənistan Respublikası (1991), Müəssir Ermənistan Respublikası azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki öz tarixi torpaqlarından deportasiyası və Azərbaycanca qarşı işğalçı müharibənin genişləndiyi şəraitdə - 1991-ci ilin sentyabrında müstəqilliyini elan etmişdir.

Ermənistan Respublikası xaric dəstəkdən istifadə edərək Azərbaycanın Şuşa (1992, 8 may), Laçın (18 may), Kəlbəcər (1993, 7 iyul), Ağdam (23 iyul), Fizulı və Cəbrayıl (25 avqust), Qubadlı (31 avqust) və Zəngilan (29 oktyabr) rayonlarını işğal etmişdir. Ermənistan Respublikası əvvəlki erməni respublikalarından fərqli olaraq soyqırım və terror siyasətini işğal olunan Azərbaycan torpaqlarına keçirmişdir.

Ermənistan Respublikası sovet dövründən qalma rayon bölgüsünü lağ edərək, 1996-cı ildən yeni inzibati-ərazi bölgüsü olan vilayətlərə keçib, Respublika ərazisi on vilayət və vilayət statusu olan İravan şəhərinə ayrılib, Ermənistan Respublikasının müəssir inzibati-ərazi bölgüsünü Qərbi Azərbaycanca tarixən formalaşan inzibati-ərazi bölgüsü ilə müqayisə etsək, əsliində Ermənistan hakimiyyətinin Qərbi Azərbaycanca azərbaycanlılara məxsus keçmiş ərazi bölgüsünü bərpa etməsi aydın olar. Şirək vilayəti Ağbəda-Şərəyəl (Amasiya, Qızıl Qoç, Ağın, Düzkənd, Ərtik), Loru Loru-Pəmbək (Allahverdi, Ardan, Colaloğlu, Böyük Qarakilsə), Tavuş Şəmsəddin, Araqadzor Abaran - Daraçəqek, Kotayk Qırxbulaq - Qəstərək, Gəqarkünik Göyca (Aşağı Qarənliq, Basarçəqek, Kəvor, Çəmbarək), Armavir Zəngibasar - Sərdəradab (Sərdəradab, Zəngibasar, Üçkiləs), Ararat Gormibasar - Vedibasar (Vedi, Qəmərli), Vayatsdzor Doraləyaz (Keşikənd, Soylan), Sünik Zəngəzur (Qafan, Qarakilsə, Gorus, Mehri) məhəllərinə uyğundur.

Azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan - Ermənistan arasındakı deportasiyası

1918-ci ildə Qərbi Azərbaycanda Ermənistan dövləti yaradılmırdan 1980-ci illərə sonlara - 90-cı illərin əvvəllərində keçən vətəni il ərzində azərbaycanlılar üç dəfə öz tarixi torpaqlarından kütləvi deportasiyaya məruz qalmışdır. 1) 1918-20-ci illər 2) 1948-1953-cü illər; 3) 1980-ci illərin sonları - 90-cı illərin əvvəlləri.

1918-1920-ci illər. Bu deportasiya azərbaycanlıların artıq Ermənistanla "qeyriilmis" dədə-baba torpaqlarından zorla qovulması tarixində ilk mərhələdir. Həmin deportasiya bitməyə başlayınca yeni meydana gəlmiş erməni dövləti tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bu zaman deportasiya etnik təmizləmənin digər formaları, xüsusilə genosidə bənzərlik təbiiq edilmişdir. Erməni qaynaqları əsasında aparılan hesablamalara görə Birinci Dünya müharibəsinin sonlarında Ermənistan ərazisində yaşayan 575 min azərbaycanlıdan 565 mini öldürülmüş və ya buradan çıxarılmışdır. Erməni müəllifi Z.Korkadyann yazdığına görə 1920-ci ildə sovet hökumətinə daşınqların hakimiyyətindən sonra cəmi 10.000 nəfərdən bir qədər artıq türk (azərbaycanlı) əhali salamat qalmışdır. 1922-ci ildə 60.000 qaçqın qayıtdıqdan sonra azərbaycanlılar burada 72.596 nəfər təşkil etmişdir. Digər bir erməni müəllifi A.Lalayan yazır ki, Ermənistanın daşnak hökuməti "özünün 30 aylıq hakimiyyəti dövründə (1918, may-1920, noyabr) azərbaycanlı əhalisinin 60 %-ni qırmışdır".

İngilis hərbi müxbiri Skotland - Liddell məlumatı da deyilən faktı təsdiq edir. O yazır ki, mən yanvarda Şuşada olarkən, bir ingilis zabitanı dedim ki, hamısı ermənilərdən zərər çəkən 40.000 müsəlmanın hansı vəziyyətdə olduğunu əmin olmaq üçün Zəngəzur dairəsinə getməyə hazırlaşmır.

Əvvəlcə Azərbaycanda (1920, 28 aprel), sonra isə Ermənistanda (1920, 29 noyabr) sovetləşmə ilə əlaqədar olaraq deportasiya olunmuş azərbaycanlıların miqyasın hissiyəti əvvəllər torpaqlarına qaytarıldı. Omlar bu dəfə 1948-1953-cü illər deportasiyasına qurbanlana qeyriildilər.

1948-1953-cü illər. 1920-ci ilin noyabrında Ermənistanın sovetləşməsi azərbaycanlıların deportasiyası siyasətini daha hiyləgər bir məcraya yönəltdi. 1920-30-cü illərdə "proleter beynəlmillətçiliyi" kimi ideoloji deklarasiyası, əslində Ermənistan SSR-də azərbaycanlıların sıxışdırılmasını təşkiləti üçün pərdə rolunu oynayırdı. Əksinə, Azərbaycan və digər sovet respublikalarında yaşayan ermənilər üçün isə xüsusi sərait tələb edilirdi. Bunun noticosi idi ki, 1923-cü ildə Azərbaycanın tarixi-coğrafi bölgəsi olan Qarabağın dağlıq hissəsi, süni şəkildə regionun düzənlik hissəsindən ayrılaraq, muxtariyyətə salındı - Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayəti (DQMV) ayrıldı.

SSR-lə milli dövlət quruluşunun orayıyan ediyi həmin dövərdə Azərbaycanın qeyri-azərbaycanlı rəhbəri S.M.Kirov (1922-1926) və b.

İravan Xan sarayının dağılmış vəziyyəti. 1960-cı illər.

Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlılar üçün də müvafiq status verilməsi məsələsinə irəliləmədi. Beləliklə, Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlılar siyasi strukturlaşdırılmadan komanda qaldı. Ermənistan, xüsusilə muxtariyyətləşdirilmədən, komanda qalan azərbaycanlı vətəndaşların daha da sıxışdırılması üçün əlverişli imkan əldə etdi; ikinci, Azərbaycanın DQMV-nin təmsilində muxtariyyət statusu almış erməni vətəndaşların separatizmə təhdid etməyə başladılar. Ermənistan rəhbərliyi birinci Dünya müharibəsindən əvvəl (1945 noyabr - dekabr) Dağlıq Qarabağın Ermənistanla verilməsi haqqında SSRİ rəhbərliyi qarşısında məsələ qaldırdı. Bu məsələ öz həllini tapmadı. Qsa vaxt sonra 1947-ci il dekabrın 23-də Stalinin imzası ilə SSRİ Nazirlər Sovetinin Ermənistan SSR-in Kolkoxları və digər azərbaycanlı əhalisinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi barədə qərar verildi. 1948-ci il martın 10-da köçürmə üzrə tədbirlər haqqında daha bir qərar verildi. Qərarların tarixi arəsindəki müddət daha bir problemi ortaya çıxarır. On mınlar insann taleyi ilə bağlı olan köçürmə haqqında qərar tələsik qəbul edilmiş, tədbirlər və s. sonra müəyyənşdirilmişdir. Beləliklə, SSRİ rəhbərliyi tərəfindən Ermənistanın Azərbaycanın DQMV-yə dair iddiasına baxılması ilə, Ermənistan SSR -dən azərbaycanlıların köçürülməsinə dair qərarlar arəsində sən əlaqə olduğu aydın görünür. Əslində, SSRİ rəhbərliyi bunlana həmin ilk problemin ardıcılığına da müəyyən etmiş oldu. Yəni, ilk vaxta kimi Ermənistandan azərbaycanlıların köçürülməsi, sonra isə DQMV ilə bağlı iddianın taleyi həll edilmişdir.

SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarlarının müqabilində onların insan və vətəndaş hüquqların barədə heç bir tələbə cavab verəmədiyini göstərir. Köçkünlərin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına yerləşdirilməsi konkret müəyyən edilmiş də, onların Ermənistanın və ya digər ərazilərdən deyil, bütövlükdə ölkədən köçürülməsi qeyd edilirdi. Buradan aydın olur ki, məqsəd bütün azərbaycanlıların Ermənistandan çıxarmaq olmuşdur. 1947-ci il 22 dekabr tarixli qərarı sonuncu, 11-ci maddəsilə köçürülmə azə-

baycanlıların əvəzinə xarici ermənilərin yerləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu.

Rəsmi sənədlərdə bu prosenin köçürülmə adlandırılmasına baxmayaraq, o bütövlü göstəricilərinə görə (öbyektiv seçilməsində məqsədə uyğunluqluq, gözənilməlilik, məcətin edilmişdir azərbaycanlı aktı idi. Ermənistan SSR daxili işlər nazirinin 1948-ci il 3 may tarixli arayışı bu məsələlərə aydınlıq gətirir. Əgər məlumatları əsasında torib edilmiş arayışı görə azərbaycanlıların köçürülməsinə əsas səbəbi kimi xarici ermənilərin yerləşdirilməsi yanışı, SSRİ və Türkiyə arəsində gözənilən müharibə və bunlana bağlı olaraq azərbaycanlılara etibar edilməməsi, ermənilərin türklərə qarşı düşmənçilikli münaibəti də nəzərə alınmışdır. Köçürülmənin məcburi olması haqqında fikirlər və bu prosenin qarşı cəddi etirazlar da qeydə alınmışdır.

Deportasiyanın həyata keçirildiyi 1948-1953-cü illər ərzində Stalinin ölümindən sonra SSR-dən dayandırılmış 150 minə qədər azərbaycanlı Ermənistan SSR-də köçürülmüşdü. Bu insannların Ermənistan SSR-də məlik olduğu bütün

Qərbi azərbaycanlıların deportasiyası. 1948-1953-cü illər.

mülkiyyətləri, tarixi və mədəni abidələri orada qalmışdır. Ermənistan hakimiyyəti və ermənilər bu mülkiyyəti hesabına var-dövlətin artırmışdır.

Azərbaycanlıların deportasiyası zamanı Ermənistan hakimiyyəti orqanlarını özbaşınalıq, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşmənçilikli fəaliyyəti, kütləvi zorakılıqlar, Azərbaycan SSR-də bu qədər insann yerləşdirilməsi üçün ərazinin düzənilmiş seçilməməsi və s. günahsız insannların ölümə məhkum edilmiş nəticələnməmişdir.

1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası o zamanə qədər mövcud olan sovet deportasiyaları tarixində 1937 - koreyalıların; 1941-ci ilin sonları - 1942-ci ilin əvvəlləri - almanların; 1942-ci il noyabr - polyakların; 1944, 18 may - Krım tatarlarının və b. deportasiyası) ən ağır şübhələrdən birini təşkil edir.

1980-ci illərin sonları - 90-cı illərin əvvəlləri. Ermənistan SSR və ona dəstək verən SSRİ rəhbərliyi azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyasını tamamilə bəsa cəhdə bilirdi. Bir tərəfdən azərbaycanlıların ölkədən çıxarılması məqsədini nəzərdə tuturdu, digər tərəfdən deportasiya olunmaların müəyyən hissiyəti Stalinin ölümündən sonra yenidən doğma yerlərinə qayıtmışdır.

Ermənistan rəhbərliyi isə antiazərbaycanlı siyasətini davam etdirməkdə idi. 1960-cı illərin əvvəllərində Karbi rəhbərliyi zamanı SSRİ-nin ABS-lə münasibətləri kəskinləşdi. NATO üzvü olan Türkiyənin də konfliktə cəlb edilməsi, sovet-Türkiyə münasibətlərinə sovuqluq gətirdi. SSRİ-də antitürkiyə istisaryası başlandı. Belə bir şəraitdə Ermənistan da 1960-cı illərin ortalarında Osmanlı imperiyəsindəki

1915-ci il hadisələrinin illüstriyi ilə əlaqədar tədbirlərə icazə verildi. Bütün bunlar Ermənistan SSR azərbaycanlılarına qarşı da kütləvi zorakılıq hadisələri ilə müəyyən edilmişdir. 1977-ci ildə SSRİ-nin yeni Konstitusiyasının qəbulu zamanı Ermənistanın Dağlıq Qarabağın öz iddiasının bir daha uğursuzlaşdırılacağı digər məsələ Ermənistanın antiazərbaycanlı siyasətini qüçətdirdi. 1987-ci ildə SSRİ rəhbərliyinin yaydığı koməyi ilə "Dağlıq Qarabağ məsələsi" gündəliyyə gətirdi. 1988-ci ilin əvvəllərində Ermənistanın Azərbaycanla qarşı ərazi iddialarını reallaşdırmaq məqsədi ilə yenidən Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlıların deportasiyasına əl atıldı. Deportasiya ələ bir amansız miqyas aldı ki, 1988-1989-cu illərdə Ermənistan SSR-də yaşayan 250 min nəfərdən çox azərbaycanlı oradan çıxarıldı və soyuqcrimə məruz qaldı. Ermənilərin təzyiqinə əliləkdə davam gətirən sonuncu azərbaycanlı yaşayış məskəni - Nüvədi kəndi 1991-ci ilin əvvəllərində boşaldıldı. Beləliklə, Ermənistanın məqsədli və ardıcıl şəkildə həyata keçirdiyi deportasiya siyasəti nəticəsində orada yaşayan azərbaycanlıların öz tarixi vətənlərindən qovulması başa çatdırıldı. Bunların da Ermənistan Dağlıq Qarabağın ələ özəssiz iddiasını reallaşdırmaq üçün Azərbaycanla qarşı ələndirilməsi işğalçılıq müharibəsinə başlandı. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi və onun ətrafında yeddi rayon, bütövlükdə respublika ərazisinin 20%-dən çoxu işğal edildi. Ermənistan azərbaycanlıların deportasiyası vəssəhi, İli bir tərəfdən onların tarixi vətənlərinə olma keçirdi, digər tərəfdən Ermənistanın dünya birliyi tərəfindən tanınmış ərazi bütövlüyünü pozaraq torpaqlarını işğal etdi.

Qərbi Azərbaycanın azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən kütləvi surətdə qovulması. 1988-ci il.

Ermonistanda azərbaycanlılara məxsus tarixi yer adlarının kütləvi surətdə dəyişdirilməsi

Çar Rusiyası dövründə buraxılan xəritələrdə və statistik məlumatlarda yaşayış məntəqələrinin türk-mənsəli adları olduğu kimi saxlanılırdı. Sovet hakimiyyəti dövründə isə Ermənistanında rəsmi "addəyişmə amaliyyatları" 1935, 1938, 1939, 1940, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950, 1957, 1962, 1968, 1969, 1977, 1978, 1980-ci illərdə Ermənistan SSR Ali Sovetinin fərmanları əsasında həyata keçirilmişdir. 1988-ci ilin avqust ayınadək indiki Ermənistan ərazisində 521 türk-mənsəli yaşayış məskəninin adı dəyişdirilmişdir.

Ermənistanında dəyişdirilmiş yaşayış məntəqələrinin siyahısını "Ermənistan SSR-in inzibati-ərazi bölgüsü" kitabının 1976 və 1988-ci il nəşrləri, habelə Ermənistan SSR Ali Sovetinin 9 aprel 1991-ci il tarixli fərmanı və 2000-ci ildə İrəvanda çap edilən Ermənistan Respublikasının xəritəsi əsasında ardıcıl izləmək mümkündür.

Addəyişmə əməliyyatı, əsasən, aşağıdakı qaydada həyata keçirilmişdir.

1. İlk növbədə azərbaycanlıların soykökü, onun tarixi keçmişi ilə bağlı yaşayış yerlərinin adlarının dəyişdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Məsələn, Aşağı Türkmənli - Lusaquq (Ecmədzin), Qorçulu - Mırşad (Hoktemberyan), Sordarabad - Hoktember (Hoktemberyan), Bayandur - Vağadur (Gorus), Şirvançı - Lernaert (Artik).

2. Bir çox yaşayış məskənlərinin adları ermənicəyə hərfi tərcümə edilmişdir. Məsələn, Armudlu - Tandzur (Hoktemberyan), Daşqala - Karaberd (Ani), Dərəkənd - Dzorçaquq (Quqarık), Doroçqoç - İssakadzor (Razdan), Göl - Liç (Martuni), Güllübulaq - Var-daxpuyr (Qukasyan).

3. Bəzi yaşayış məskəninin adı "beynəlmillətçilik" parçası altında dəyişdirilmişdir. Məsələn, Qaraqışlaq - Dostluq (Masis), Sultanabad - Şurabad (Amasiya), Cücəkənd - Qızılsəq (Kalinino), Aşağı Necili - Sayat-Nova (Masis), Çanaxçı - Sovetaker (Ararat).

4. Yaşayış məskənlərinin adlarının bir qismi isə cüzi dəyişikliyə onu oxşar, lakin ermənicələşdirilmiş adla əvəz edilmişdir. Məsələn, Dərəbbas - Darbas (Sisian), Dəlilər - Dalar (Artaşat), Ələyoz - Araqats (Tahn), Ətrəvus - Arevis (Sisyan), Gabud - Kapuyt (Əzizbəyov), Çırpılı - Crapi (Ani).

5. "Ermənistan SSR-in inzibati ərazi bölgüsü"nün qeyd edilən nəşrlərində adın öhdünə "yuxarı", "aşağı", "böyük", "kiçik" sözləri gələn türk-mənsəli yaşayış məntəqələrinin adlarında bu sözlərin ermənicə - yəni müvafiq olaraq "verin", "nerkin", "mets", "pokr" şəklində yazılması həmin adların erməni dilində olması göstəntisi yaratmaq xidmət etmişdir. Bununla ehtəsizdirat yaratmaqda çalışmışlar ki, guya dəyişdirilən adlar erməni mənşəlidir. Məsələn, Verin Zağalı - Axpırdzor (Vardenis), Nerkin Zeyva - Hartsəş (Ecmədzin), Mets Kəpənəki - Musaelyan (Axuryan), Pokr Şişləpa - Pokr Serpasar (Qukasyan).

6. 1935-ci ilə qədər Ermənistanında türk-mənsəli yaşayış məskənlərinin adları Ali Sovetinin fərmanları olmadan dəyişdirilmişdir. Məsələn, Bobirli - Bartsraşen (Ani), Daymodağlı - Şirvanants (Qafan), Tovuzqala - Bərd (Şəmsədin), Şirabad - Parakar (Ecmədzin).

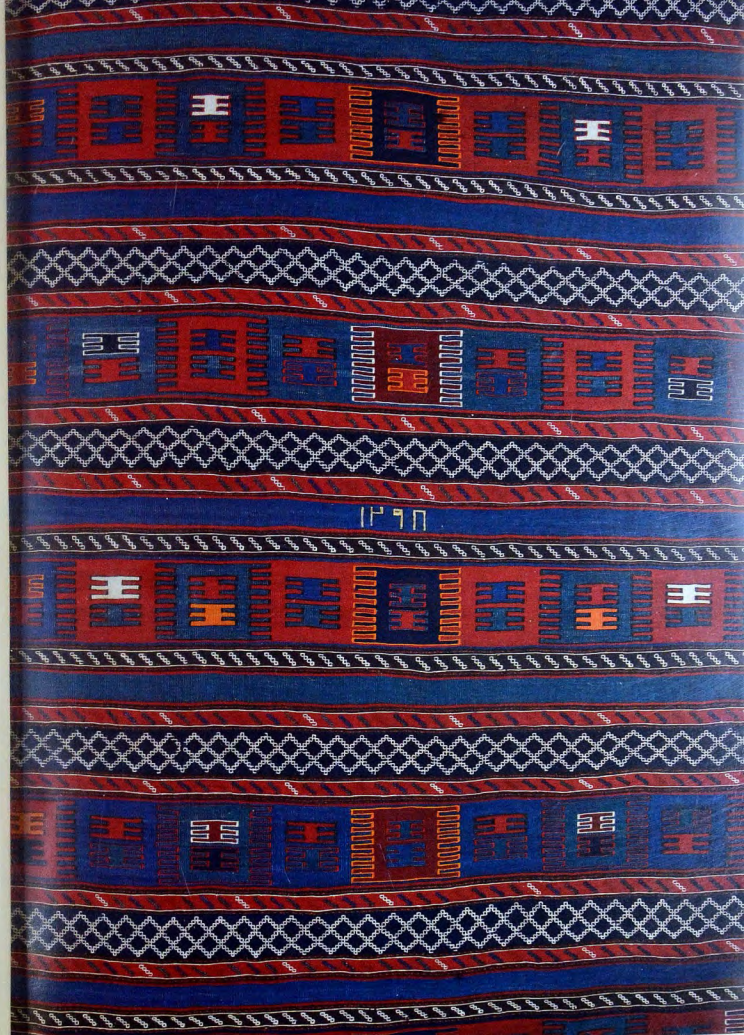
Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər dəfə Ali Sovetinin fərmanı ilə yaşayış məskənlərinin adları dəyişdirilməklə yanaşı, kəndləri birləşdirmək adı altında yüzlərlə Azərbaycan kəndinin adı Ermənistanın yaşayış məntəqələrinin siyahısından silinmişdir. Məsələn, Ermənistan SSR Ali Sovetinin 5 fevral 1978-ci il fərmanı ilə Aşağı Kilsə (Qafarık), Ağtala (Kamo), Rəhimabad (Masis), Qamsılı (Vardenis) kəndlərinin adları siyahıdan çıxarılmışdır. 1918-1987-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisində 254 azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi müxtəlif yollarla (bəhəli soyqırımına məruz qoyulmaqla, deportasiya edilməklə və s.) yaşayış məntəqələri siyahısından silinmişdir.

Azərbaycanlıların 1948-1953-cü illər deportasiyasından sonra 60-dan artıq yaşayış məntəqəsinin adları dəyişdirilmişdir. Təxminən 1978-ci ildə 23 rayonda 60 türk-mənsəli toponim dəyişdirilmişdir. Ermənistan SSR Ali Sovetinin 1991-ci il 9 aprel tarixli fərmanı ilə isə azərbaycanlılara məxsus 90 məntəqənin adı dəyişdirilmişdir. Ümumiyyətlə, son dövrdə 667 toponim dəyişdirilmişdir.

Ermənistan Respublikası tərəfindən azərbaycanlıların dədə-baba torpaqlarından deportasiyası ağır nəticələr verdi. Minlərlə insan deportasiya zamanı soyqırımına məruz qaldı. Lakin Azərbaycan Respublikası Ermənistanından qovulan hər bir azərbaycanlının həyatının təhlükəsizliyi üçün bütün tədbirləri gördü. Ermənistan azərbaycanlıları Azərbaycan Respublikasının həyatının bütün sahələrinə uğurla inteqrasiya olundu, onun sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni yüksəlişində fəal iştirak etdi. Min illər boyunca Qərbi Azərbaycanda yaradılmış tarixi ənənələr, zəngin mədəni irs, folklor nümunələri Ermənistanın bütün cəhətlərinə baxmayaraq yer üzündən silinmədi, yeni tarixi şəraitdə varlığını qoruyub saxlayır və davam etdirir. Qərbi Azərbaycandan - indiki Ermənistan Respublikası ərazisindən qovulmuş yüz minlərlə azərbaycanlı bir amalla - Böyük Qayıdış, dədə-baba torpaqlara qovuşmaq arzusu ilə yaşayır.

Yaqub Mahmudov
Əməkdar elm xadimi,
AMEA-nın müxbir üzvi

Kərim Şükürov
tərix elmləri doktoru

İrəvan Xalçaları

Karakteristikası və sənətlikli xüsusiyyətləri

Das sindige XV-XVI sbsir. Zangozar mahalı, Sisyvan. Urud kandi. Mazanın üzərində yazı: "Aysoltan 992-ci il (1584)". Mazanın üzərində verilən təsvirdən aydın olur ki, Aysoltan xalçaçı olmuşdur.

"Üldüzü Qazax" xalçası Zangozar mahalında, Sisyvan Urud kəndində toxunub. Burada toxunan xalçalar rənglərinin tündlüyü ilə fərqlənir. Bu da bölgənin bitki örtüyündən irəliləyir. Xalçanın ara hissəsində verilən naşixlər Urud kəndinin arazisindəki tarixi abidələr və daş sənəduşuların üzərindəki naşixlərlə eynilik təşkil edir. Bu həndəsi formalar Azərbaycanın qədim inancından süzülüb gəlir, yer və qəbiristanların obrazı ifadəsi kimi qəvətdir. Bu xalçanın üzərində qədim türk boylarının dəmlərlərinə də rast gəlinir. "Üldüzü Qazax" çəpəsinə olan bu çəpni Qafqaz regionunda azərbaycanlıların məskunlaşdığı yerlərdə məhədd sayıdır. Sisyvan toxunan bu xalçanın ölçüləri 250x150 (sm), Qazaxın Şəki kəndində toxunan 280 x160 (sm), Gürcüstanın azərbaycanlıların yaşadığı Qəbal kəndində toxunan xalçanın ölçüsü isə 200x200; 180x180 (sm)-dir. Sisyvan toxunan rəngləri daha tünd olan "Üldüzü Qazax" xalçası Qarabağ, Qazaxın Şəki kəndində toxunan xalça Qazax, Gürcüstanın Qəbal kəndində toxunan vəvü hindür xalça isə qədim türk-səlcuq texnologiyası əsasında toxunub.

"Üldüzü Qazax" çəpəsinə olan xalçalar Zaqafqazın qədim Car və Muxax kəndlərində də toxunub. Muxaxda toxunan "Üldüzü Qazax" çəpəli xalçalar türk-səlcuq, Carda toxunan xalçalar isə tokarəq texnologiyası ilə toxunmuşdur. Bu xalçaların az sayda olması onların unikalığını, bədii-tarixi əhəmiyyətini artırır və kompozisiya həllinə görə dünya xalça-sənətsünaşları tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Das sindige və onun üzərində olan təsvir, yazı, həmçinin bu xalça Urud kəndində yaşayan azərbaycanlıların qədim mədəniyyətindən, xalçaçılıq ənənələrindən xəbər verir.

İrəvan səhəri və onun ətrafında olan məhaller qədim türk-özü tayfalarının yaşadığı arazilər olmuşdur. Bu arazıda olan sayız-həbəsbız yaşayış məskənləri-nekropollar, kurqanlar, qala, saray və istehkam qalıqları, karvansaralar, körpülər, qəbiristanı sərdaşlar, eləcə də qəribə formalı daşlar, at, qoç heykəlləri, məbəd, kilsə, məscid, pir və ocaqlar yerli əhalinin tarixindən, dünyagörüşündən, etnik, mənsubiyyətindən xəbər verir. İstər yer-yerü və coğrafi adlar, istərsə də müasir dövrümüzə qədər gəlib çalmış folklor nümunələri vaxtılı bu arazıda yaşamış Azərbaycan türklərinin (azərbaycanlıların) keçmişini, zəngin mədəni irsini özündə bəxşmişdir. Bunun yerli əhali sənətliklik, əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olduğu, toblotin bəvə etdiyi nemətlərdən səmərəli istifadə etmişdir.

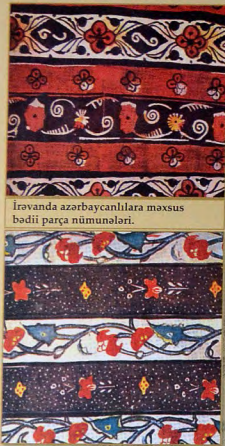
Yerli əhalinin zəngin təxəyyülünün məhsulu olan folklor, mif və əsətlər, nağıllar, poetik nümunələr burada yvur salmış insanların həm də dünyagörüşünün göstəricisidir. Bu bölgədə ənənəvi türk dünyagörüşünü əks etdirən mif və rəvayətlərdən başqa, hər bir coğrafi adın, müqəddəs yerin tarixosini özündə yasadən həkəvatları da yaranmışdır. Ağbabadın Vedibasara, Lorudan Zəngozura, Göyçədən Zəngibasara qədər olan arazıda sıx yaşayış əhali tarixi kökləri çox qədimlərə gedən memarlıq, sənətliklik nümunələri arsayə gətirmişdir.

Qərbi Azərbaycanın arazisində olan əbəd adlarının əksəriyyəti özünün orijinallığı, eyni zamanda, türk mənşəli sənətkəsi ilə seçilir. Bu bölgənin sakinlərinin miflik görüşləri, onların yaratdıqları sifahi xalq ədəbiyyatı, o cümlədən nağıl qəhrəmanları özünü obrazlı şəkildə mənərləyib, xüsusən də xalçaçılıq sənətində tərzə vermişdir. Nuhun gəmisini haqqında olan əfsanənin Gəmiqaya və Naxçıvanla bağlılıqna diqqət yetirilsə, aydın olur ki, bu arazılardan demək olar ki, hər vilayətin, hər kəndində həmin rəvayətlə əlaqədar olan toponim və etnotopimlər vardır. Ağrıdağı və Ağrıdağın vadisi Vud bütünün adından götürülmüş Vədi, Göğər, Erbi, Zəngi, Gəmi, Qamar, Artas, Saklarla bağlı bu kimi yer adları qədim türk tayfalarının adlarından götürülmüşdür. "Kitabi Dədə Qorqud" داستانında əksər yer və zaman adlarının izləri Qərbi Azərbaycancaandır. İrəvan folklorunda təyafə Nuh ayyamından başlayır. Bu bölgənin folklor nümunələrində adına ən çox rast gəlinən məkan Ağrıdağıdır. İrəvan miflərində sakral element kimi ilk məkan Ağrıdağı, ilk zaman isə Nuh ayyamıdır. İrəvan folklorunda xalqın dağla bağlı mifoloji görüşləri ilə birləşmiş Ağrıdağı obrazı bu bölgədə yaşayanların təsviriyətindəki dünya modelinin sakral mərkəzi kimi sənətkik yozuma malikdir. Bu arazıda yaşayan xalqın dəyərlər sistemində torpaq, dağ, bir simvola çevrilərək, təkə yaşayış məskəni kimi deyil, eyni zamanda, dünyəyayış obrazı kimi

Nuhun Ağrı dağında Naxçıvan və İrəvan torpaqlarına qədam basması əfsanəsi əsasında illüstrasiya.

Xalça "Üldüzü Qazax". Yun. Xovlu. 250x150. 1880-ci il. İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Zəngozar, Sisyvan, Urud kəndi.

İrəvanda Azərbaycanlılara məxsus bədiə nümunələri.

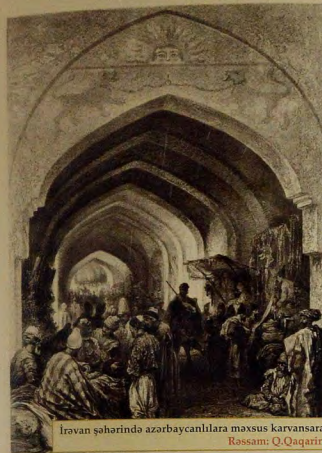
folklorla təəcəssümü tapmışdır. Qədim türklərin epik nümunələrində Örgənək, Altay, Altuntuz, Altunqay və müqəddəs sayılan digər dağ adları kimi Ağrıdağ və Ələyaz/Alağöz dağı da obraz kimi öz ifadəsini tapmışdır. Bu bölgədə yaranan mif, əfsanə və nağıllarda dağ əjdaha obrazı ilə əsasiasiya olunur. Hünlən, bulqurların mifik görümlərində dağın ruhu əjdaha obrazı ilə təsvir edilir. Bölgənin dağlıq arazi yerləşməsi isə buranın həm də mifdə ifadə qorunma təmsali kimi də folklorla özünə yer tutmasına zəmin yaradır. Yağı bu ellərə ayaq basanda insanlarındə xitabən söylədikləri ağız ədəbiyyatında əsas motivlərdən biri də keyrila şərin mübarizəsidir. Müqəddəs yerlərdən, gərəklə öz şəxsiyyətlərindən bəhs edən rəvayətlər, dastanlar buradək əhalinin ümumi türk inancından bəhrələndiyini, o cümlədən bu dünyagörüşün bölgə üçün hakim olduğunu göstərir.

İrəvan şəhəri, Vedibasar, Zəngəzur, Dərələyəz, Ağbaba, Şərəyəl, Loru, Pambək, Göyçə, Qazaxçay, Şəngəddim kimi bölgələr Qərbi Azərbaycanın tərkib hissəsi olmaqda bərabər digər məhəllərlə də sıx əlaqədə olmuşdur. Böyük ticarət yollarının üzərində olan bu bölgəni Osmanlı dövləti ilə, şimalı və cənubı Azərbaycanla, Qərbi məhəlli ilə ayırmaz təllər bağlanmışdır. Şəngəddim, Qaraxayçaylı və Göyçə məhəllələrində yaşayan türklərin adət-ənənə, məişət baxımından, Gəncəbəsar yeri əhalisi ilə demək olar ki, eyni olması tarixi faktır. Tarixən Qarabağ xanlığının tərkib hissəsi olan Zəngəzur məhəlli adət-ənənə, məişətinə görə Qarabağ türkləri ilə eynilik təşkil etmişdir. Bu ərazinin qərb hissəsi Anadolu türkləri ilə qaynaqlı-qarışmış, onlarla sıx əlaqədə olmuşdur. İrəvan, Zəngibasar kimi ərazilərin Güney Azərbaycanın Təbriz, Xoy, Maku kimi şəhərləri ilə bağlılığı, əlaqələri də bir faktır. Bu istər şivələrdə, istərsə də sənətkarlıq nümunələrində, adət-ənənə özünü qabartaraq şəkilidə göstərir. Zəngin mədəni irsi, folkloru, ədəbiyyatı və musiqisi ilə seçilən bu bölgə bütöy Azərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Ayrı-ayrı bölgələrin keçdiyi tarix, mədəni irs, toponimlər də onun ümumi Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti ilə bərabər bağlılığını göstərir.

Tovuz xanım. Naxçıvan xanının qızı, Abbasqulu xan İrəvanskinin qolını.

Dərələyəz məhəlləsindəki Əxi Təvəkkül Zaviyəsinin xarəbəhəlləri olduqca maraqlıdır. Zaviyənin girişində üç inancın gələni, yerini, ayın, günəşin rəmzi olan üç daire, hər dairedə 12 inancın rəmzi olan 12 xətt və bu məhəldə yaşayan türk tayfalarının sayını bildiren səkkizgüshəli ulduzlar həkk olunmuş dəş lövhənin hüüdürlüyü 3, eni 2 metrdir. Ümumilikdə, İrəvan ərazisində 120 tarixi abidə, 230 məscid və pir, 670 qəbiristanlıq mövcud olmuşdur.

İrəvan şəhərində Azərbaycanlılara məxsus karvansara. Rəssam: Q. Qağarın.

Rəngarəng və zəngin təbiətə malik olan Qərbi Azərbaycan, əsasən dağlıq və dağətəyi bölgə hesab olunur. Bol sul qayalar, çəmənliklər bu ərazini xüsusilə heyvandarlıq üçün yararlı etmişdir. Alın ləqim zolağı bu bölgəyə xüsusi rəng və çalar verir. Vədi və Qəmərli, Əştərək bölgələri zəngin bağları, üzümlikləri, Mehri ərazisi subtropik meyvələr ilə seçilir. qalan ərazilər daha çox alp çəmənlikləri və dağ bitkiləri ilə məşhurdur. Əsasən, pald, valos, çinar, arımd, alma, gilas, qoz, zəğal və alça ağacları ilə zəngin olan meşə örtükləri ilə yanaşı, bu yerdə yurdün çöllərində yovşan, rəngarəng bitkilər, qayalarında isə cürbəcür kollar bitirir. Relyefin müəkkəb və cəvəbəhəli olması onun bilki əlaməti də əksrəz edir. Yüksək dağ və rəngarəng güllər, çiçəklər min bir rəngə çalan alp çəmənlikləri öz-özündə, sanki böyük bir xalça təmsali idi. Bu amillər istər heyvandarlığın, xüsusilə də qovunçuluğun inkişafını, istərsə də təbii boyaylaq alınmasını şərhləndirir.

Bu ərazidə yaşayan Azərbaycanlıların məişətində xalça və xalça məmulatları əsas yer tutur. Qərbi Azərbaycanda müxtəlif ölçülü xalçalarla, kilimlərlə bərabər, namazlıqlar, çullar və digər toxunma məmulatları da var idi. Zəngin təbiəti bu bölgənin xalçalarına xüsusi çalələr vermiş, onun rəng kompozisiyasının həllinə qəçəxədiyi boyalar bəxş etmişdir. Əl-siləni boyalar bu bölgənin xalçalarını digər bölgələrdən fərqləndirən əsas xüsusiyyətdir. Xalçaların rəng kompozisiyası seçməndə də yerli əhalinin təəcəvürü, mifik görüşləri, inancın mühüm yer tutması, onların ifadəsi xalçalarda öz əksini tapmışdır. Mifoloji quşlar, heyvanlar, həmçinin dünyəyə yanışma tərzindən irəli gələn semantik elementlər bu bölgənin xalçaları üçün spesifik idi. Azərbaycan müxtəlif xalçaçılıq məktəbləri ilə sıx əlaqədə duyulan İrəvan xalçalarının bu ərazidə yaşayan insanların

əsas düşüncə və hisslərinin müstəvəsi kimi xüaş etdiyini söyləmək olar.

İrəvan xalçası və onun bölgələrinin Azərbaycan xalçaları, eləcə də bir çox xarici ölkələrə geniş ticarət alması olmuşdur. 1792-ci ildə İrəvanda olan rusvətli Reynevsk buqərin pambuq parça, ipək, yazıqlı buğda, şərəbəli bol öldügünü söyləmişdir. Burada, həmçinin çoluk işləməsi, künçüt, kətan akilli-becərdili. İ.Şopen İrəvanda olarkən xanlığın ərazisində gördüyü toxmacarlıqların arası ipəkçiliyin geniş yayılması ilə əlaqələndirir. İrəvan sayımı və üzüm bağları, müxtəlif növ bəg-bostan bitkiləri, tarəvəz məhsulları ilə məşhur idi. Dövrün mənbələrində 1782-ci ildə mədəndə bayazlılı İsaq Paşanın xalçası ilə İrəvandan Bayazidə yerdə min dımar, iki əbəsə dəyirəndə qıra qarpız, göy qarpız, mürşəqulu, xiyar, sirəhi, reyhan, xna təvəz, bəddimən və s. toxumların göndürülməsi haqqında danışılır. Üçükcü mədəndənin moxaric dəftərində qeyd edilmiş toxum adlarının hamısı Azərbaycan türkosindədir. Dövrün mənbələrində bu toxumların adlarını Azərbaycan türkosində yazılmas, bu torpaqda qədim dövrlərdən ələ Azərbaycan türklərinin yaşadığını, onların oturaq təsəvvüflə, xüsusilə də əkinçilik və kənd təsəvvüflərinin digər sahələri ilə məşğul olduğunu, ermənilərin isə bu bölgəyə sənədən gəldiyini bir dəfə sübut edir.

Ağrı vadisində Azərbaycanın digər bölgələri üçün seçi-yəyi olan yayaqlı, qışlaq mədəndəki inkişaf etmiş. Qərbi-çaylı, Göyçə, Aparan, Dərəçaylı, Gəncibasar, Vedibasar, Talin məhəllələrindəki otaqlar heyvandarlıq üçün mübit şərait yaradırdı. O dövürün mənbələrindən birində İrəvan Təbrizdən çoluk karvanların gəlməsinə dair məlumat verilir. İrəvandan Tiflisə, Əzruruma, Axalsıxa, Qarsa pambuq, Təbriz, Xoy, Bayazidə üzüm, buğda, arpa və duz aparı-

“Oturmuş qadın” portreti. Rəssam: Mirzə Qizim İrəvani.

Dərviş, İrəvan.

rihrdi. İrəvan bölgəsinin yolların kəsişməsində yerləşməsi çoxlu sayda körpülərin, karvansaraların, zərbxanaların və bazarların olmasına rovac verdi. Ticarət yollarından biri Hindistan, Mərkəzi Asiya və İrani Təbriz və Naxçıvan vasitəsilə İrəvan xanlığına bağlayan karvan yolu idi. Bu yolu Ərzurum yolu və ya Bəzriqan yolu da deyirdilər. İrəvandan Ərzuruma gedən digər karvan yolu Aparan və Ağgöy dağına şimal-ətəyindən keçib Qarsa, oradan da İhsançalaya yətişir, sonra ana xotta qovuşurdu. İrəvandan Tiflisə gedən karvan yolu Üçkilsə, Sordarabad, Hamamlı, Calalolu və Sulavərdən də keçirdi. XVII əsrdə fransız səyahətçisi J.Sərdən bu yolun uzunluğunu İrəvan-Ağstafa yolu qədər olduğunu yazırdı. J.Sərdən bu yolun üstündə yerləşən yaşayış məntəqələrinin adını da qeyd etmişdir. İrəvandan Ağstafaya gedən yolda Biri, Keşlikənd, Dolican, Qaradas, Məlikənd, Körpikənd yaşayış məntəqələri yerləşirdi. İrəvan bu yolla Gəncə ilə əlaqə saxlayır. Şimuxida isə Azərbaycanın Rusiyaya gedən əsas ticarət yoluna bəlgələnirdi.

Daş sanduq. XV-XVI əsrlər. Zəngəzur mahalı. Siyvan, Urud kəndi.

İrəvanın ərazisində olan məhəllələrdə abidələr üzərində yazılar, qayaüstü təsvirlər, daşlara həkk edilmiş simvollar əhəlinin həyat tərzindən, məişətindən xəbər verir. Azərbaycanın digər bölgələrindəki abidələrə kifayət qədər oxşar olan bu nümunələrdə türk-öğuz boylarının damğaları, bəzən isə adları dəqiqliklə təsvir edilmişdir. Zəngəzur bölgəsində - Qaralıksədə ermənilərdən sonvəl II İrsə ad olan tikili qalıqları qovuşdaş kimi tanınır ki, bu da qədim türklərin bir çox yaşayış məskənlərində rast gəlinən abidələrinə bənzəyir. Zəngəzurun Urud kəndindəki Babək qalası, kurganlar, qədim körpü qəbirüstü abidələr, qoç heykəlləri, Ağdu kəndindəki VII yüzilliyə aid olan türk ornamentləri ilə bəzədilmiş 9 metr hündürlüyündə olan qəbirüstü abidə, Qurmutaşda Qala divarlarının qalıqları, Göyçə gölü sahilində Kolagitrin qalasının xarabalıqlarında mixi yazılar, qarqarçlara məxsus Gərnə qalası və onun xüsusi sərbəstliklə işlənmiş naxışları və ornamentləri, Üçkilsə ərazisində IV yüzilliyə aid tikililər abidə, mixi yazılara zəngin olan Göy malakələri məbəd, Qalınca, Anraqala, Qalınca, Keçürçüs, Gös, Qıpcaq ocağı və sayız-həsəbsiz digər abidələr bu yuxarı yerlərin qədimliyindən xəbər verir.

İrəvan xanlığından da əvvəlki dövrlərdən başlayaraq burada dekorativ təbii sənət sahələri arasında xalqçılıq xüsusi yer tutmuşdur. Naxış

"İki fiqurlu sahna". Rəssam: Mirza Qadim İrəvani.

kompozisiyasına görə Qazax, Qarabağ və Təbriz xalqçılıq məktəblərinə daha yaxın olan İrəvan xalqçılıq məktəbinin nümunələri zaman-zaman xarici ölkələrə daşınmış, erməni kolleksiyacılarının sərbəstliyi qeyri-adi olmuşdur. Bu gün erməni xalqası kimi təqdim edilən bu məktəb Azərbaycanlı İlimçilərin tərtibatından toxunmuşdur. Xalça, kilim, palaz, şəddid, eləcə də digər toxuculuq məmulatlarının meydana gəlməsi tarixən qovuşluqla məşğul olmayan ermənilər üçün xarakterik deyildir.

Xalq yaradıcılığının geniş yayılmış növlərindən biri də tikmədir. İrəvan xanlığına məxsus olan bədi tikmə nümunələrindən ikisi hazırda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanılır. 1827-ci ildə ruslar İrəvan şəhərini zəbt edərkən qənimət kimi götürdüləri İrəvan xanlığının bəy-çarları bədi tikmə sənətinin nadir nümunələrindən hesab olurlar. Tarixi faktlar işəgücləri ki, vaxtilə İrəvanın düz mərkəzində yerləşən Siləç məhəlləsində boyaq bitkilərindən alınan rənglər alınmış, bəsmə naxışlı parçalar istehsal edilmişdir.

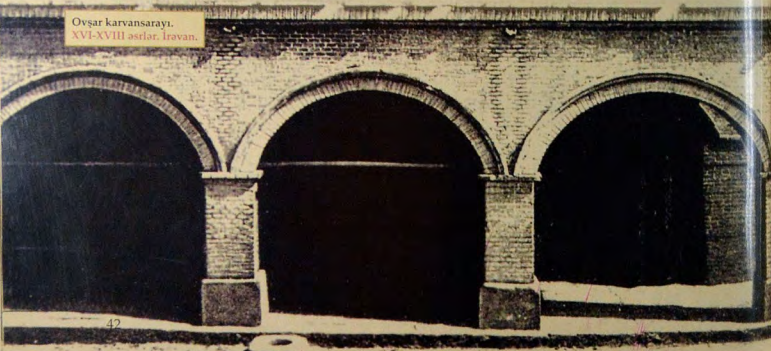
Qərbi Azərbaycanın Loru, Pəmbək, Şəmsəddin, Aparan, Talın, Östərək, Örcün, Axtı, Qırmızı kənd, Basarkeçər, Kavar, Sordarabad, Üçkilsə, Dərələyəz, Vedi, Qəmərli, Zəngibasar. Soylan kimi bölgələri olduqca müxtəlif və rəngarəng xalqaları ilə seçilmişdir. Ümumilikdə, Qərbi Azərbaycan ərazisində yaşayan azərbaycanlıların zəngin mədəniyyəti, ədəbiyyatı, folkloru geniş xalqlara təsir göstərirdi. İrəvan xanlığının həyatında məhəllətən oynayan sənətkarlıq müxtəlif sahələri özündə ehtiva edirdi. Azərbaycanlıların ənənəvi sənətkarlıq sahələri olan toxuculuq və dulusçuluq bütünlükdə Qərbi Azərbaycan boyunca geniş yayılmışdır. Toxuculuq, o cümlədən xalça, palaz məmulatı istehsalı xüsusi seçilmişdir. O dövürün sayxahları yerli əhəlinin qoyun saxladığını və qoyun yunundan gözəl

xalçalar, kiso, palaz, çüd, qışda geyinmək üçün isti paltarlar, ələk, corab toxuduğunu qeyd etmişlər. İşopen hər əlində toxuculuq dəzgahının olmasından xüsusi böhs etmişdir. Toxuculuqla bağlı olan digər sənət sahəsi boyaqçılıq idi. Bu bölgədə qırmız (kəsenli) adlanan boyaq maddəsinin müxtəlif qalınlaşdırılmış versiyaları istehsal olunurdu. Bu boyaq maddəsi haqqında xüsusi tədqiqat apararaq Rusiya Elmlər Akademiyasının akademikisi Qənimel İrəvan qırmızı kəfiyyətinə görə Kəskici qırmızı ilə müqayisə etmişdi. Bölgə həm də gün-dənə məmulatlarının istehsalı, sabun bişirmə, yağ çəkmə və duz istehsalı ilə məşhurlu idi.

Bölgənin tarixi kökləri, çox qədime gedən xalqaları vətilə bütünlükdə məşhurlu olmuşdur. Kitabda təpələnən xalçalar, əssən XIX-XX əsrləri əhatə edir. 1948-53-cü il deportasiyası noticəsində minlərlə insan öz torpağından çıxarılmış, başqa ərazilərə köçürülmüşdür. Boşalan kəndlərdə tobi olaraq xalça ənənəsi də itib-batmışdır. Qərbi Azərbaycan ərazisində toxunan xalçaları sənətkarlıq imkanına, toxumna təxologiyasına, rəng-naxış kompozisiyaya hölra görə sərli olaraq məhəllələr üzrə aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

- I qrup: Ağbaba, Şörcəy məhəllələri
- II qrup: Loru, Pəmbək məhəllələri
- III qrup: Şəmsəddin mahalı
- IV qrup: Göyçə mahalı
- V qrup: Gərnəbasar, Vəlibasar məhəllələri
- VI qrup: Sordarabad məhəllələri
- VII qrup: Qırxbəliq, Östərək məhəllələri
- VIII qrup: Qırxbəliq, Östərək, Talın məhəllələri
- IX qrup: Aparan, Dərələyəz, Zəngəzur mahalı
- X qrup: Dərələyəz mahalı
- XI qrup: İrəvan şəhəri

Oxşar karvansarayı. XVI-XVIII əsrlər, İrəvan.

Agbaba mahalında yer-yurd adları arasında İbiş, Öksüz, Dalırsoran, Çələb, İlanı adlarına rast gəlinir. Adların mənşəyi burada yaşayan tayfaların adları və inancın ilə bağlı idi. Qədim türk dilində Allah anlamına vərən "çələb" sözü Agbaba ərazisində türklərin animistik və toponimistik görüşləri ilə əlaqədar olan yer adı kimi ifadə edilirdi. Müqəddəs ruhlara və bu ruhlara obraz kimi çiyş etdiyi heyvanlara münasibət, ələcə də sərman inancının izləri özünü xalçalarda əks etdirirdi. İslamın yayılması ilə Agbabadə yaşayan türklər İslamı qəbul etdikdən sonra yeni din onların dünyagörüşünə sirayət etmişdir. Bəlgədə olan məscid və evlər üçün toxunan namazlıq xalçalar burada yaşayan türklərin İslam dövrü mədəniyyətini əks etdirir. Bu bir daha göstərir ki, Agbabadə tarixən türklər yaşayışı və zamanın bütün dövrlərində öz dünyagörüşlərinin izlərini əbədələ, xalçalara həkk etmişlər. İnanclar xalqın ruhunu yaşadan xalçalarda məddiləşib, işarələc çevrilib və bu günə ötürülib.

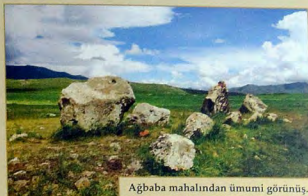
Sivircanı məbədi.
V əsr. Şorəyel mahalı.

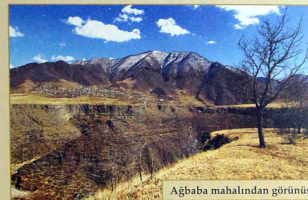
Övsüz piri.
Agbaba mahalı.

Çürpülü körpüsü.
Orta əsrlər. Şorəyel mahalı.

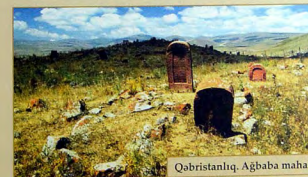
Agbaba mahalından ümumi görünüş.

Agbaba mahalından görünüş.

Şorəyel mahalından ümumi görünüş.

Qəbristanlıq. Agbaba mahalı.

Agbaba bölgəsi mənşəyi türk əndindən rəşlənmış dağlar, dərələr, bulaqlarla zəngindir. Yerli adlar, adlar və onların obrazları xalçalarda da əks olumardır. Müxtəlif mineralarla zəngin olan bu torpaq çəmən güllərin rəngi ilə qarışub bu ərazidə bitən güllərə xüsusi çalar verir.

Taəsüflər olsun ki, indi Agbabadə birco ilmə belə vürulmür. Xalqın göy qurşağı kimi rəngarəng ipləri özünə dost-sirdaş seçmiş, ilmələrdən tumarın asırğomunu əllər bu ərazidən didirənin düşüb. Erimənin tərəfindən azərbaycanlıların bəlgədən qovulması ilə eyni zamanda Agbaba torpağı sanki bütün gözəlliklərini insanlardan gizlədib və müqəddəs yurd indi bir xarəbazara çevrilib. Uzun qış axsamlarında buradakı qadınlar bir yerə yığışub bayatı deyər, nağıl dənər, xalça toxuyardılar. İndi o günlərdən, vür-üt, bir neçə işə yadigar qalıb. Bununla bəylə, homin bir neçə nüsxədə o yerlərin naxışı, rəngə bu torpağın əzəli sakinləri olan azərbaycanlıların izlərində yüksək bədii smətərlərlə öz ifadəsini tapmışdır.

Agbaba, Şorəyel ərazisində toxunmuş xalça və xalça məmulatları, özünəməxsus toxunma texnologiyası və buranın tobitindən irəliləyən çalaları ilə birgə, kompozisiya quruluşuna görə Qazax xalça məktəbinə yaxındır. Bu ərazidə toxunan xalçalar texnoloji üsullarına görə ağır çəkili hindür xovu, yumsaq və parlaq yünü ilə seçilir. İlk baxışdan qalın görünən bu xalçaların yüksək keyfiyyəti yundan toxunmuşdur. Bu xalçalarda təbii üsulla alınmış qırmızı, qırmızı, sirməyi, sarı, qəhvəyi, yaşıl, səkəri, mavi rənglərdən ibarət koloriti həlli öz uyarlığıyla göz oxşayır. Bu xalçaların kompozisiya quruluşu azərbaycanlıların həyat tərzini və məişətindən irəliləyən, əsrər boyunca formalaşmışdır. Bu xalçalarda abstrakt həndəsi formalı naxışlar sistemi üstünlük təşkil edir. Burada rast gəlinən su, ağac, nar, bitki, heyvan motivləri mürəkkəb həndəsi elementlər toplusu, svastika insanı qoruyun, onu müdafiə edən simvollar kimi anlaşılar. Müxtəlif türklərlərlərin məskunlaşdığı bu bölgə çeşidli sənətkar elementlərin xalçalarda əks olunması ilə fərqlənirdi.

Agbaba və Şorəyel mahallarında, əsasən, kilim, palaz texnikası ilə toxunan xalçalar üstünlük təşkil edirdi. Bu mahallardan xalçaları üçün "dəmğar", "qoşa dəmğar", "dillikli dəmğar" və "qarraqıllı" motivləri səciyyəvi idi. Buranın xalçalarının rəngi şüxluq, oynaqlıq ilə nəzərə çarpır. Bəzən şüx rənglərlə sakit rənglər uzlaşırdılar, çox baxımlı, özünəməxsus bir rəng düzümü yaradırdı. Bu mahallarda toxunan xalçalarda rənglər 7-dən 10-ə qədər dəyişilərkən ənənəvi qanunauyğunluqla tərtib edilirdi.

Loru və Pambək mahalları

Loru və Pambək mahallarında toxunmuş xalçalar dağlıq və dağətəyi ərazi kimi bu bölgədə yetişən meyvələrin, bitkilərin sayısında əldə edilən rənglərlə özünəməxsus çalılar qazanmışdır. Bu xalçaları Qazax xalça məktəbindən ayrı təsvir etmək mümkün deyil. Burada xalça naxışlarını bədii sənətkarlığın mürəkkəb nümunəsi də adlandırmaq olar. Zaman keçdikcə bu təsvirlər fərqli tərzlərdə təcasüm olunmağa başlamış, sənət tarixinin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmiş, keçdiyi inkişaf yolunun məntiqi nəticəsi kimi sabit bədii üsluba yiyələnmişdir.

Loru və Pambəkə qara yunlu, cins qoyunların bəslənməsi sayəsində burada iplərin fərqli rəng çalarları vardır. Burada xırda buynuzlu heyvanlar arasında keçinin də saxlanması rast gəlinir. Keçi yunundan faydalanan yerli əhali ondan müxtəlif xalça məmulatlarının toxunmasında da istifadə etmişdir.

Bu ərazidə ən çox rast gəlinən xalça nüvələrindən biri kimi naməzəği xüsusi qeyd etmək lazımdır. Mürəkkəb və sadə kompozisiyalı xalçalar bu əhalinin dini dünyəgərşü, islami inancından rəsulənərək toxunmuşdur. Əsas xalçaçılıq məntəqələri kimi mis mədənləri ilə məşhur olan Allahverdi, Böyük Ayrım, Yuxarı Axtala, Pədik, Mosul, kömürü, bazalt qayalarla tanınmış Aşağı Kilsə, qədim Oğuz qəbirliyi, saxsı sənətləri, ziyarətəgəhləri ilə tanınan Mollaçılşaq kəndi hələ qədimdən heyvandarlıqla, bağçılıq, tərəvəzçiliklə tanınmış Hollavar, Heydərli kəndləri, Voronovka, Qara qala, Qızıl daş, Cüce kənd, Sarıyal, Soyuqbulaq, Barana bölgəsinin Yuxarı körpülü, Ləmbəli, Lələv, Hamamı bölgəsinin Qursalı, Qızılöron, Saral, Calaloğlu bölgəsinin Çubuqlu, Gərgər kimi kəndlərini göstərmək olar. Xüsusilə də Qursalda əhalinin böyük əksəriyyəti xalça və xalça məmulatlarının toxunması ilə intensiv şəkildə məşğul olmuşdur. Lorlu Pambək mahallarının mineral ehtiyatlarla zəngin olması boyunaçılıq işində bu mineralardan istifadəyə imkan yaratmışdır. Lorlu Pambək mahallarında toxunan palaz və kilimlər rəng dizimini və naxış tərtibatına görə Ağbaba mahallında toxunan kilim və palazlarla oxşardır. Bu mahalda "qoşa damğa", "tək damğa" və rombşəkilli elementlər kilim və palazlarda çox geniş yayılmışdır. Burada toxunan kilim və palazlar rənginə, naxışlarına görə Bakı, Şirvan palazlarına bənzəyir.

Qayaüstü rəsmlər.
Loru mahalı, Voronovka, Soyuqbulaq kəndi.

Qəbirüstü daş.
Loru mahalı, Calaloğlu.

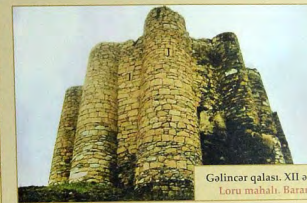
Azərbaycan xalçaları / İRƏVAN QRUPU

Daş abidə. Loru mahalı. Abidədə qədim türk inancına uyğun dua edən insan təsviri edilib. Eyni ornamentli daşlara Qırxbulaq, Zəngəzur və Talin mahallarında da rast gəlinir.

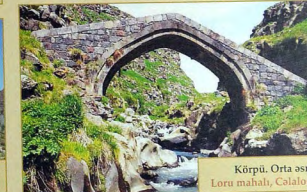
Loru qalası. XI əsr.
Solcuqilərin əsas iqamətgahlarından biri.

Gölincər qalası. XII əsr.
Loru mahalı, Barana.

Axtala mabədi. VII əsr.
Loru mahalı, Calaloğlu.

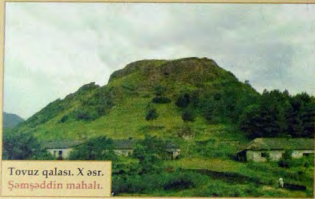
Körpü. Orta əsrlər.
Loru mahalı, Calaloğlu.

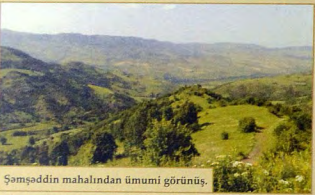
Göy quş mabədi. Loru mahalı, Calaloğlu.
Qədim türklərdə Ağ quş, Göy quş abidələri dağların zirvələrində tikilirdi və səcdəgəh kimi istifadə edilirdi.

Dağ şaləsi. Loru mahalı.

Tovuz qalası. X əsr.
Şəmşəddin mahalı.

Şəmşəddin mahalından ümumi görünüşü.

Qoşavəng monastırı. XII əsr.
Şəmşəddin mahalı.

Şəmşəddin bölgəsində toxunan xalçalar da bədi kompozisiya quruluşuna görə Qazax xalça məktəbinin tələbuna yaxındır. Azərbaycanın Qazax, Tovuz və Ağstafa bölgələri ilə mədəni və məişət əlaqəsində olan bu bölgənin əhəli, əsasən, heyvandarlıqla məşğul olduğundan xalçaçılığa xüsusi yer ayırmıslar.

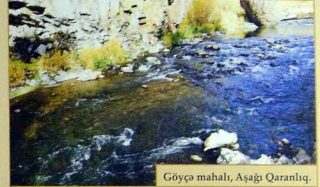
Şəmşəddinin əsas yaşayış məntəqələrindən biri Tovuzqala ərazisi idi. Vaxtilə Qazax-Şəmşəddin sultanlığının tərkibində olmuş bu bölgənin Vəliqah, Qulal, Qırzı, Haqqın kimi kəndlərində xalçaçılıq inkişaf etmişdi. Müxtəlif çeşidli meyvə bağları, arıçılıq, üzümçülük, bölgənin əhəlinin əsas məşğuliyyəti sayılırdı. Çox da hündür olmayan dağların əhatəsində yerləşən bölgənin təbiəti mülayim olduğundan, həmçinin bulaq, göl və mineral ehtiyatının bolluğu buranın torpağını bərkətilmiş, bitki örtüyünü zənginləşdirmişdir. Bu mahalda Ağ Karvansara, Dilçan kimi bölgələrin özünə məxsus kəndləri ilə tanınır. Tərsəçay, Armudu, Karvansaray rayonunun Ağ kilsə, Göyərçin, Polad, Salah, Haqqxılı kəndləri öz xalçaları ilə məşhurdur. Ağstafa çayı Karvansara rayonunun iqtisadi həyatında və kənd təsərrüfatında mühüm rol oynayır. Bol sulu çayın hər iki sahilində yunlar, xalçalar yayılırdı. Bu ərazinin xalçaları alınan rəngləri və naxışlarının incəliyi ilə seçilirdi. Bölgədə toxunan xalçalarda və mərifətlərdə xurucnlarda, palazlarda, çulalarda totem izlərinə, mifoloji obrazlarda müxtəlif tayfalarına məxsus damğalara rast gəlmək olar. Xovsuz xalçalarda, kilim, vərni, səddə, zili kimi nümunələrdə rast gəlinən rəng əhəngi, bədi quruluş, naxış dəsti-kətti, toxunma üslubu digər bölgələrin nümunələrindən fərqlidir. Şəmşəddində toxunan xalçalar özünəməxsus naxış və rəng tərtibatına malikdir. Böyük və kiçik ölçüli gəllər, medalvonlarla yanaşı, bu xalçalarda "qəsbuynuz", "dördünsür", "S" şəkilli, qarmaqlı, həndəsi (üçbucaqlı, dördbucaqlı), "qöçəyətiric", "qayqəbəliq", "qazayağı", "dillik" və digər motivlər işlədilir.

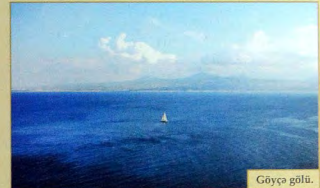
İrəvan xalçalarının arasında özünün naxışları, rəngləri ilə fərqlənən Göyçə mahalının sənət nümunələrini qeyd etmək olar. Göyçə mahalında yaşayan azərbaycanlıların toxuduqları xalçalar öz kompozisiya quruluşuna görə Qarabağ xalçaçılıq məktəbinə yaxındır. Göyçə gölü ətrafında yerləşən bu mahalın əhəli Qarabağla sıx mədəni-iqtisadi əlaqədə olmuşdur. Bu yaxınlıq məişətdə, folklorlarda özünü daha qabarıq büruzə vermişdir.

Göyçə özlünün füsunkar təbiəti, aşıq sənəti, bədi tikmə, misgərlik, dulxuluq və digər sahələri ilə məşhurdur. Bu ərazidə qoyunculuq geniş yayılmışdır ki, bu da xalçaçılıq inkişafına münbit şərait yaratmışdır. Qara, boz, çal, qumral rəngli yunun bolluğu və boyaq xassili zəngin bitki örtüyü, eyni zamanda, min illərdən bəri naxışları yaddaşında yaşadan, onu xüsusi məhəbbətlə, incəliklə və istedadla xalçanın köçürən toxucular Göyçə xalçalarına bənzərsizlik bəxş etmişdir. Göyçənin təbiətindən salıx və hopan rənglər parıq və şadlıq. Göyçə sənətkarları toxuduqları xalça, kilim, moqro, çul və digər xalça məmulatlarına onları əhatə edən mənzərəni, yaşıl oyanları, tar çiçəkləri və eyni zamanda, nəsil-dənəslə ötürülən türk tayfalarının damğalarını köçürmüşlər. Göyçə xalçaları onu toxuyanların yüksək mədəniyyətini, zəngin təvəyyüllünü, bədi istedadını təsdiq edir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" da rast gəlinən yer-yürüd adlarının izini Göyçə gölü boyunca hər tərəfdə tapmaq olar. Bu eposda Göyçə mahalı, Göyçə gölü, Ağlağan dağı, Aygür buluğu kimi toponimlər azərbaycanlıların qədim yaddaşına və mədəniyyətinin izidir. Göyçə mahalı cənubdan - Ağlağan tapəsi, Dalıç, Çənibəli dağları, Səlimgədiyi, Şimalda isə Murguz, Səhədağ silsiləsi ilə əhatə olunmuşdur. Şah dağından başlayaraq bu mahal ortasına ayna salınmış güllü bir növbə-kimi sıralanmış. Öz füsunkar hissiyyəti, təbii gözəlliyi ilə ürəkləri tofə edən, xoş duyğular oyanan əzəmətli Göyçə mahalı çox qədim zamanlardan bəri sazın, sözün bəşiyi, səhriyyə dünyaya yayılmış el sairinin vətəni olmuş, bir sözlə, qədim yurdun sənət mədəniyyəti çevrilmişdir. Göyçə mahalında yaşayb-yaratmış saz ustaları səsləri, nəfəsləri ilə bütün türk dünyasına zəngin kəntli mültikəntli istisni, aşıq sənətinə yenilməzlik gətirmişlər. Buranın əhəli şad günlərdə, qəmli anlarda qədim qoppuzun varisi olan sazı kəkləmiş və onun sədaları ilə ürək çırpıntısını, daxili sızılımsı ifadə etmişdir. Göyçənin elə bir gəşəsi yoxdur ki, orada türk-öğüz izlərinə rast gəlinməsin. Toxtluca kəndindəki Qançalı dağı, Göyərçin kəndinin ortasında Qara Quzeyvəli dağı, Zəd aşırımında soyuq bulaq üzəz kəçmişdən bu günə kimi oğuz türklərinin dəy yaddaşında idi. Göyçə elinin si-fahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindəki mifoloji varlıqlar haqqında inancın kökü qədim dövərə gedərək tarixçilik, sənəçilik dünyagörüşünə söykənir. Əya inanc insanlara sağlamlıq, saadət, bərkət gətirən ocaq hamisi sayılırdı. Qaraxça iso tale, bəxt tanrısıdır. Bu tanrıların simvolları xalça sənətinə də keçmiş, onun naxış-kompozisiya həllində iştrək etmişdir.

Göyçə mahalı, Aşağı Qaranlıq.

Göyçə gölü.

Göyçə mahalından görünüşü.

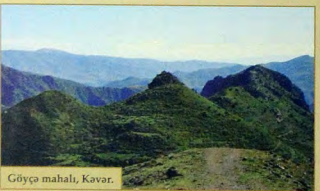
Gərnibasar və Vedibasar mahalları

Asiğ Ələsgərin məzarı.
Goyço mahalı, Basarkeçər, Ağkilsə kəndi.

Sah Abbas karvansaryı.
Goyço mahalı.

Goyço mahalı, Kovar.

Bu xalçalarda badii ənənələr asrlardan bəri formalaşmış şəkildə bəzəmə olunur. Bəzən bir-birinə adi rənglər bir xalqanın üzərində şux ahəngə toplanır, göz oxşayan palitra yaradır. Sınıq, bəzən də ayri xalələrə işlənmə gilləri, ipli-sırdalı elementlərin zənginliyi bu xalça məhsullarını məhsul üçün daha da gözəgətirli edir. Ənənəvi mütərəddi həndəsi işarələrin xalçada özünə yer etməsi Azərbaycanın əksər xalçaçılıq məktəbləri üçün xarakterik olduğu kimi, Goyço xalçalarında da nəzərə çarpır. Göyçanın ecemi, ladi, zilisi, heybəsi, yəhar üstü, ləmişəbağı, xaralı olduqca məşhurlaşmış və dünənin bir çox məşhur kolleksiyalarında layiqli yerini tutmuşdur. Göyço mahalı Basarkeçər, Cəmbəkək, Aşağı Qaranlıq, Kovar kimi bölgələri əhatə edirdi. Bu mahalın Cəmbəkək deyilən hissəsində, Ağbulaq, Ardanış, Qaraqaya, Yanıqəpəyə, Gökənd, Toxluca, Çaykənd, Ciyil, Şorça kimi məşhur və böyük kəndlərində xalçaçılıq sənəti yüksək sona çatmışdır. Basarkeçər rayonunun Ağkilsə, Kərkilbə, Pəmbək, Çaxırlı kəndlərində də xalça və xalça məmulatları toxunmuş, yerli əhalinin məişətində bundan geniş istifadə edilmişdir.

İrəvan ərazisindəki dilbər gəşlərdən biri də Aşağı Qaranlıq bölgəsi idi. Tamamla dağlıq ərazidə yerləşən bu bölgənin rəngarəng çimçəkləri sanki təbii özünə toxuduydu bir xalı idi. Yanux, Yuxarı Alçalı, Əyriçin, Xarılıq kəndlərində yaşayan Azərbaycan türkləri rəngarəng al-olvan xalçalar gətirmiş, həmin nümunələr bu günə qədər gəlib çatmışdır.

Göyçanın digər bölgələrində Kovar deyilən ərazinin xalçalarında Qarabağ elementlərinə rast gəlinə bilər. Əsas üstünlüyü Qazax elementləri təşkil edirdi. Qazax məktəbinə adi "Göycəli" xalçası məhz bu ərazidə yerləşən Göycəli kəndində toxunmuşdur. Sonralar bu kəndin əhalisinin bir hissəsi Ağstafa rayonuna köçmüş, yeni məskənləşdikləri yeri də "Kovarı" adlandırmışlar. Kovarın Ağqala, Ağzibir, Əyriyənək, Əfəndi, Muğan kəndlərində də bir-birindən gözəl çeşidli xalçalar, kilimlər, palazlar, çullar, mofraşlar, xurcular, heybələr toxunmuşdur.

Göyço mahalında toxunan xalçalarda əksər xalçalardakı kimi böyük ölçüli gillər, medalyonlar əsas element kimi üstünlük təşkil edir. Bu xalçalarda simvollaşdırılmış dəvə, eləcə də digər heyvanların, quşların toxularına tez-tez rast gəlinir. Göyço mahalının təbii svasatika motivlərini həmin əsas, həm də doldurucu element kimi istifadə etmişlər. Doldurucu elementlərdən rombvari, "buta", "ulduz", qərmaqlı, "Z" şəkilli, "X" şəkilli, yarpaq, gül-çiçək, kiçik ölçülü ağac təsvirləri çox işlənmişdir. Bu mahalın xalçalarının ənə hətəsi üçün səciyyəvi olan "zilfəlmə" motivləri digər mahallanın xalçalarında da təbiiq edilmişdir.

Gərnibasar və Vedibasar mahallarında toxunan xalçaların rəng-kompozisiyası baxımından oxşarlığı, eləcə də ərazilərinin coğrafi yaxınlığını nəzərə alaraq onları bir qrupda birləşdirmək olar. Gərnibasar, Vedibasar mahalları İrəvan ərazisinin ən dilbər bölgələrində sayılır. Vədi və Qərnəli rayonlarının əhatə edən bu bölgə Ağrıdağı vadisində mülayim iqlimli ərazidə, safrazi ərazidə yerləşmişdir.

Bir tərəfdən Ağrıdağın atakləndlərindən axan Arax çayı, Göyçə və Daralayaz mahalları ilə həmsərhəd olan Vedibasar mahalı özünəməxsus füsunkar bəzəni və qədım tarixi ilə seçilir. Vədinin dağlıq hissəsi sard qəpəyli, çılpaq və meşə zolaqları ilə örtülü yaşıl yamaclarından ibarətdir. Bu mahalın düzənlik hissəsi isə daha mülayim iqlimli ilə seçilir. Darələri, çayları, gölləri ilə məşhur olan Vedibasarın bitki örtüyü fərqli cəhətləri boyvaların alınması üçün geniş imkanlar yaradır. Naxış kompozisiyasına görə Vedibasar, Gərnibasar mahallarının xalçaları Qazax xalçaçılıq məktəbi ilə eynilik təşkil edir. Vedibasarın təbii coğrafi şəraiti onun toxucularına, məişətinə də bəpəmişdir. Pəhlə, sam, qoz, alça, yemişan, sənəcik, pərpəyin, şirin bir-birən kimi bitkilər və üzümçülüyün geniş yayılması iqlimin boyanması işini asanlaşdırır, müxtəlif tərslər almağa imkan yaradır. Nöy-növ ərlikləri, alçaqları ilə tanınan bu bölgənin xalçalarının rəngi də digər bölgələrə nisbətən daha parlaq və əlvan olurdu.

Vədi bölgəsinin Kotanı, Avşar, Türk gölü, Ağahı, Aradzəyin, Bayburt, Böyük Vədi, Qaralar, Davalı, Yengicə, Kolanlı, Təydan, Şidli, Şirazlı, Şuxlar kimi kəndlərində iri xalçaçılıq məntəqələri olmuşdur. Özünəməxsus füsunkar təbii, göz oxşayan mənzərələri ilə seçilən, nüfuzlu Seyidlər tayfasının məskənləşdiyi Kotanı kəndində Əşli xanım yaşayırdı. Onun alları ilə bir-birindən gözəl xalçalar toxunmuş, incə kimilər vurulmuş və vərətdəyi naxışlar bitirən ətraf kəndin xalçacıları bəyran qoymuşdu.

Xalçaçılıq məntəqələrindən Gərnibasar mahalının Qərnəli bölgəsində də var idi. Bu bölgənin Arpavar, Baş nalı, Yəməncəli, Muğanlı, Sabunçuk kimi kəndlərində xalçaxoxtuma geniş yayılmışdır. Bu yerlərdə naməzlik xalçalar, kilimlər, mofraşlar, çullar üstünlük təşkil etmişdir.

Gərnibasar-Vedibasar mahallarında toxunan xalçalarda gillərin mərkəzində "qərxı-fələk", "qoşaquyrum" ("qoşşəyynuz") elementləri işlənirdi. Bu mahallarda toxunan xalçalarda da "S" şəkilli, "X" formalı, "qərmaqlı", rombvari, kamərli pilləli klassik elementlər və müxtəlif ölçülü həndəsi fiqurlar və s. motivlər olurdu.

Vedibasar mahalından görünüşü.

Xosrov meşəsi. Vedibasar mahalı.
Vaxtı ilə bu ərazidə Kotanı kəndi olmuşdur.

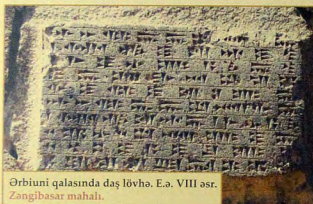

Qaxı qalası.
Vedibasar mahalı, Xosrov meşəsi.

Zəngibasar və Sərdarabad mahalları

Zəngi çayının görünüşü.

Örbiüni qalasında dəvə lövhə. E.ə. VIII asr. Zəngibasar mahalı.

Göy tanrı inancına tapınan qədim azərbaycanlılara məxsus Göy mələkləri məbədi. E.ə. VIII əsrin I yarısı. Zəngibasar mahalı. Üçkilbə. Üzərində yazılar və damğalar onun qədim Azərbaycan tayfalarına məxsus olduğunu göstərir.

İrəvana bitişik olan Zəngibasar azərbaycanlıların qədim yaşayış məskənlərindən biri olub. Bu ərazi mədəniyyət və təhsil mərkəzi də adlandırmaq olar. Hələ orta əsrlərdən bölgənin əhalişi islam düşüncesinin müxtəlif ocaqlarında təhsil alaraq, buranın sakinlərinin dini və elmi dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Zəngibasar bölgəsi həm də bir mədəniyyət mərkəzi olmuşdur. İrəvana coğrafi yaxınlığı bölgənin mədəni mühitinin formalaşmasına öz təsirini göstərmişdir. Bu məhali dəvə mərkəzindən keçən mənbəyini Göyçə gildindən götürən Zəngi çayı iki yərə bölünür. Bir çox qədim mənbələrdə adı çəkilən Zəngi çayı bol suyu ilə Zəngibasar mahalının torpağını dala da bərkətli edirdi. Bir çox səyahətlər bu bölgə haqqında tarixi qeydləri mövcuddur. Yerli əhali, onun məişətini təsvir edən sözlərlə burada boy, sultan ailələrinin yaşadığını, din xadimlərinin, ziyalıların olduğunu vurğulayıblar. Əsasən, taxılçılıq, bostançılıq, torovozçılıqla məşğul olan yerli əhali özüntün xüsusi əhəmiyyətli anənlərini yaratmışdır. Bölgədə ipəkçilik və heyvandarlıq da geniş inkişaf etmişdir. Ucu-bucağı görünməyən, göz oxşayan bığonokları, yaylaqları olan Zəngibasarın al-olvan biki örtüyü burada boyaqillığın inkişafına təkan vermişdir. Zəngibasar boyunca xüsusi boya hazırlayan məhəllələr var idi.

Bu ərazidə yaşayan əhalişin geyimi haqqında da xüsusi bəhs etmək lazımdır. Kifli geyimləri, əsasən, arxalığı, çuxa və salvar, enli çit qurşağı, dəri çanta, bəzənqadan ibarət idi. Qadın geyimlərindən isə uzun arxalığı, çit köynək, laçək və yayıqlı göstərmək olar. Karvan yolunun üstündə yerləşən Zəngibasar mahalının əhalişi dini əsyalərindən də çox istifadə edirdi. Xüsusi gümüş paltar, gümüş və qızıldan hazırlanan silsilələr, əsas zərərlik nümunəsi sayıla biləcək kəmərlər bu məhali xanımlarına xüsusi yaraşq verirdi. Zəngin mətbəxi, folkloru, el-oba oyunları, meydan tamaşaları ilə yadda qalan Zəngibasar mahalının xalçaçılıq ənənəsi əhalişini idi. Zəngibasarla şöhrətli bütün Qafqazda yayılmış Uluxanlı məktəbi, bütün bölgələrinin əhalişi üçün müqəddəs sayılan Ağdada ocağı, Qarapirin ocağı, Şahin qaşası, hamamları və saysız-həsədsiz məscidləri burada yaşayan əhalişin dünyagörüşündən, mədəniyyəyindən və türk kökündən xəbər verirdi. Zəngibasar bölgəsinin Arbat, Aşağı Nəcəlli, Qarxaşlaq, Domitriç, Zəngilər, Zəhmət, Rənçəbar, Uluxanlı, Hacı Ellaz, Şorlu kimi məntəqələrdə toxunan xalçalar öz incəliyi, zərifliyi ilə seçilirdi. Vaxtilə bölgənin əksər kəndləri şübi şəkildə löğy edilmiş, xalçası zorla kəçürülürmüşdür, lakin orada bölgənin əhalişi bu torpağı yaddaşını bu günümüzədəki qoruyub saxlamışdır. Bu bəzəndən əldə olan sənət nümunələri hələ öndə əsrin orta-

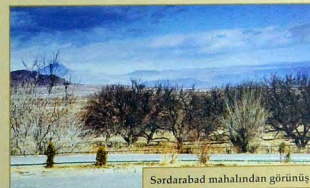
larından löğy olunmuş böyük bir mədəniyyəytdən xəbər verir. Bu məhali Üçkilbə bölgəsində də xalça toxumaqq ənənəsi mövcud olmuşdur.

İrəvanın qədim məhəllələrindən Sərdarabad öz qalası ilə məşhurdur. İrəvan xanı bu ərazilərdən istər müdafiə məqsədi ilə, istərsə də döyüşlərdə istifadə edirdi. Bu məhali İrəvan xanlığının tarixi ilə xüsusi bağlılıq və tarixi əhəmiyyəti qeyd olunmalıdır. Sərdarabad şəhərinin özü, Korimərx, Qatırdəvə, Xeyribəyli, Şahverd kimi kəndlər azərbaycanlıların məskunlaşdığı ərazi olmuş və burada fərqli qeyşikli kilmilər, palazlar, xuraxınlar toxunmuşdur. Bu torpaqlarda aparılan ərsəvəli təqəvatın zamanı aşkar edilmiş tapıntılar, məişət əsyaləri, müxtəlif dəş frəqmentləri və onların üzərində həkk olunmuş təsvirlər böyük türk mədəniyyəyinin buradakı izləri hesab olunur.

Kompozisiya quruluşuna görə bu ərazidə toxunan xalçaların Azərbaycanın Qaxaz və Tabriz xalça məktəbi ilə yaxınlığı hiss olunur. Bölgənin əhalişinin mifoloji dünyagörüşündən, təbii inəmlərindən irəli gələn, onları ifadə edən həndəsi elementlərlə bəzəyən, süjetli, daha incə nəxşəli xalça məmulatlarına da rast gəlinir. Zəngibasar və Sərdarabad məhəllələrinə, coğrafi mövqeyinə görə Cənubi Azərbaycanla yaxınlığı, həmçinin burada yaşayan əhalişin Tabriz, Xov, Maku kimi şəhərlərdə gedib-gəlişi, mədəni əlaqələri Güney Azərbaycan mədəniyyəyinin izlərini burada bəzəyən ila əvəz-sənət nümunələri yaratmış toxucuların yaddaşına həkk etmişdir ki, bunlar da xalçalarda əksini tapıb, Tabriz xalçaçılıq məktəbinə vəs olən cəhətlərdən biri qapalı kompozisiya quruluşuna malik olması, romb, kvadrat, ulduz və ya qızıllıqşkilin on iki, yaxud on altı quşalı turunc xalçaların hər iki tərəfində toktərdənən gülmü dördüdə bir hissəsi qədər laçək, kotobə, qıbbə kimi əsas elementlər və mürtəkbək formalı motivlərdir. Nəbati elementləri buradakı toxunan xalçalar üçün də xarakterik idi və bunlar əna təbiihin xalça üzərində nəal təzəbirli kimi çuxs edirdi. Dünyaya inənə, əbədiyyət axarlığı, ilahii qüvvəyə səcdə kimi dünygüzar öz əksini xalçalarda tapırdı. Qorqullu, sənək, bənişvə və başqa çıxkərlər xalça üzərində təsviri əmtə toxuyanların estetik dünyagörüşünü, inəmlərini təzəbirli etdirirdi. Bunu da qeyd etməliyək ki, əksər İrəvan xalçalarında olduğu kimi Zəngibasar və Sərdarabad xalçalarının üzərində də hətə taqçılma, tarixlər göstərilirdi. Bu ərazidə kifli, cecim, sumax, çul, xar, xarə kimi məmulatlar toxunur, onların üzərində stilizə edilmiş həndəsi, nəbati, zəuomrti elementlər və süjetlər yer alırtd. Zəngibasar və Sərdarabad məhəllələrində toxunan xalçalarda, əsasən də, kilmilərdə rombvari, "damğa", böyük ölçüdə uzadılmış "S" şəkilii təsvirlər və həndəsi motivlər işləndirə. Buradakı motivlərə Şirvan xalçalarında da rast gəlinir.

Azərbaycan Qaraqoyunlu əmirlərinə məxsus Cəfərabad türbəsi. 1413-cü il. Zəngibasar, Uluxanlı. Üzərindəki yazıda Saatiili tayfasının əmirliəri Pir Həsən və onun atası Ömir Səadidin adı həkk olunub.

Sərdarabad məhəlləsinin görünüşü.

Qırxublaq və Əstərək ərazisində toxunan xalçaların oxşar cəhətləri əsasında onları bir qrupda birləşdirənlərdir. İrəvandan 13 km şimal-şərqdə yerləşən Əstərək, qədim oğuz-türk torpağı kimi tanınır. Qədim türk dilində "sən ağacı anlarını verən terek və türk xristianlığının izi olan "xac" sözü bu ərazinin adında özünü göstərir. Bölgədə qədim türk inancına və islam dininə aid xeyli abidə vardır. Eyni zamanda, solçuqların bu ərazilərlə bağlılığı xalçalarda, memarlıq icraalarında öz izini buraxmışdır.

Əstərək bölgəsinin ərazisi yarı dağlıq, yarı düzənlikdir. Bu bölgə əsrarəngiz alp çəmənliklərinə və dağətəyi meşəliklərə malik olub, bir tərəfdən Alagoz dağına, digər tərəfdən isə İrəvana yaxındır. Meşələrində palıd, qoz, cır ərik, cır alça, yemişan, ançır bitir. Vaxtilə yerli əhali dəyməmiş qozu ançır yarpağı ilə birlikdə qaynayıb yaşıl rəng alırımı. Yerin tərkibindən çıxan ləacvər dəridən isə tünd sürməyi rəng, lazımdan bənövşəyi rəng hazırlayırdılar. Bölgədə ayoynuculuğun inkişaf etməsi də xalça və xalça məmulatlarının çoxluğuna səbəb olmuşdur. Bu bölgənin əsrarəngiz mənzərələrinin, güllü-çiçəkləli bağlarının, yaşıl meşələrinin, çəmənliklərinin gözəlliyi xalçalara hopmuş, onlara min cür rəng vermişdir. Əstərək bölgəsində yaşayan əhəlinin folkloru, adətleri, eyni zamanda, mətbəxi, moişəti ümumi Azərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Bu bölgənin əsrarəngiz mənzərələrinin, güllü-çiçəkləli bağlarının, yaşıl meşələrinin və alp çəmənliklərinin gözəlliyi burada toxunan xalçalardan da yan keçməmişdir.

Qırxublaq İrəvan şəhərinə yaxın olub, çaylar, bulaqları ilə məşhur olan bir mahaldir. Tiflitsi üçün bu mahalda qədim körpüləri, məscidləri və türk xristianlığının izi olan məbədləri ilə məşhur idi. Ağmanqan dağı, Qırxublaq mahalı boyuncu uzanan, qarlı ətəklili topaları olan bu silsilədə roğarıq güllər, çiçəklər, kollar bitirir. Bu bölgə hələ qədim dövrdən davamçıları ilə məşhur olmuşdur. Mineral suları burada tarixi cəhətdən gedib çıxan boyyaqıclıq sənəti və onun ənənələrinə də əlverişli şərait yaratmışdır. Qırxublaq mahalında Ellər bölgəsinin Avdallar, Göykəsi, Cadıqan qədim yaşayış məntəqəsi Cıvrış, Ellər qəsəbəsi, Öznə qəsəbəsi, Kanakir, Nürnüs və digər kəndlərdə xalçaçılıq məntəqələri olmuşdur.

Əstərək bölgəsinin Ucan, Fətərici, Pərpə, Kötüklü və özünün qədim bölgələri ilə məşhur olan Əstərək şəhərində yaşayan qədim azərbaycanlılar da xalçaçılıqla məşğul olmuşlar. Qırxublaq, Əstərək xalçaları özünün kompozisiya quruluşuna görə Qazax xalça məktəbinə yaxındır. Qırxublaq-Əstərək məhəllələrində toxunmuş xalçalarda gül-çiçək, ağac, ulduz, "romb", "buta", "S" şəkilli, kvadratsəkilli dördbucaqlılardan, paxlava formalı, konarları pilləli elementlərdən geniş istifadə edilmişdir.

Gərnə (Qarqar) qalası. E.ə.III-II əsrlər. Qırxublaq mahalı, Ellər.

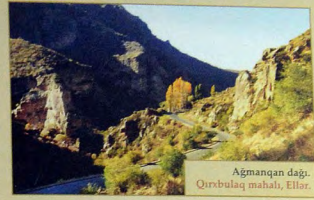
Fethun məbədi. VI əsrin sonu-VII əsrin əvvəlləri. Qırxublaq mahalı, Ellər.

Yağrəvi məbədi. VI-VII əsrlər. Əstərək mahalı.

Qarqarav VII əsr. Əstərək mahalı.

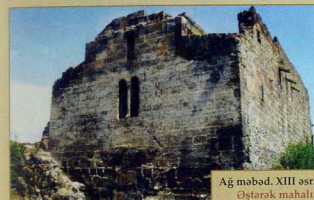
Ağmanqan dağı. Qırxublaq mahalı, Ellər.

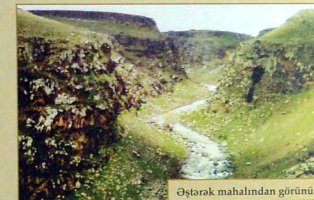
Öznə qalası (Beqni). XI əsr. Qırxublaq mahalı, Ellər.

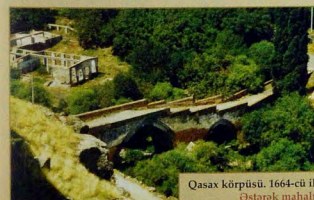
Əstərək mahalı.

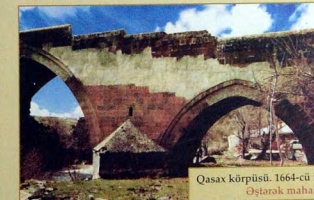
Ağ məbədi. XIII əsr. Əstərək mahalı.

Əstərək mahalından görünüşü.

Qasax körpüsü. 1664-cü il. Əstərək mahalı.

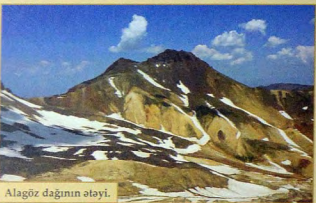

Qasax körpüsü. 1664-cü il. Əstərək mahalı.

Aparan, Dərəçiçək və Talın mahalları

Alagöz dağı.

Alagöz dağınnı ötəyi.

Alagöz dağında daş yığnağı.

Alagöz dağınnı çəmənliləri.

Bu mahalların da xalçaların kompozisiya quruluşu və elementlərinə görə Qazax xalqçılıq məktəbini təmsil edən xalçalara yaxındır.

Talın mahalı dəniz səviyyəsindən 2047 m yüksəklikdə yerləşir. Burada yerləşən möhtəşəm Alagöz dağınnı hündürlüyü 4095 metrdir. Dağ vulkan mənşəlidir. Göz oxşayan əsrarəngiz mənzərəyə, alp çəmənlilərinə, hündür dağlara malik olan bu rayonda hələ qədim dövrlərdən nəfis xalçalar və xalça məmulatları toxunmuşdur. Burada heyvandarlıq yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Zorlu yunlu qoyunların bəslənməsi səmimi ehtiyatının bölgünə səbəb olmuşdur ki, bu da xalqçılığın inkişafına təsir göstərmişdir. Təbii üsulla alınan boyaq maddələrini burada toxunmuş xalçaların kompozisiyasında emosional təsir gücünü artırmış və xalçalara ecazkar görkəm vermişdir.

Talında toxunmuş xalçaların gözəlliyinin, parlaqlığının səbəbi onun zərif və parıltılı elastik yundan alınan iplərdən toxunmasıdır. Burada toxunan xalçalarda rənglərin və rəng çalarlarının sayı 7-dən 10-a qədər, bəzən isə daha çox olmaqla dəyişir. Talın bölgəsinin Aynalı, Quldərviş, Əkərək, Aşnaq, Mehriban, İrind, Sultanaşad kimi kəndlərində xalqçılıq məntəqələri olmuşdur.

İrəvan şəhərindən 59 km. şimal-qərbdə yerləşən Aparan Qazax çayının sahilindədir. Tarixi çox qədimə gedib qıxan bu şəhərin və onun ətrafındakı kəndlərin əhalisi, əsasən, Azərbaycan türkləri olmuşdur. Buna yer-yürd adları da təsdiq edir. Mürəkkəb təbiətə malik olan Aparan şimaldan qarlı dağlara, cənubdan isə çöllərə abtəhlənib. Alp çəmənliləri və qaya üstündə bitən kollar buranın xalqçılıq sənətinə öz təsirini göstərmiş, alvan rənglərin alınmasına imkan yaratmışdır.

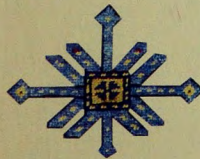

Bu bölgənin Babakışi, Kiraşli, Düzkənd kimi kəndlərində müxtəlif çeşidli xalçalar, mafroşlar, xurcan, heyvə, çullar və digər məişət əşyaları toxunmuşdur. Aparan şəhərində isə xalqçılıq sənəti təcridən udundulmuş, vaxtı ilə yalnız bəzi evlərdə saxlanılmışdır.

Dərəçiçək mahalına aid olan Axtı bölgəsinin xalçaları olduqca məşhür idi. İrəvandan 50 km məsafədə yerləşən Dərəçiçək mahalı və Axtı İrəvan xanlığının yay iqamətgahı olmuşdur. Burada Yay sarayının, Xanbəğinin izləri mövcuddur. Bölgə ərazisindən axıb keçən Zəngi və Böyük çayları bu bölgəyə füsunkar gözəllik bəxş edirdi. Aşağı Axtıdan şərq doğru uzanan meşə örtüyü, Əlibey dağınnı atəkləri, mahalın adından da göründüyü kimi, güllərlə, çiçəklərlə zəngin idi. Dərəçiçək mahalının şimaldan Qaraqilsəyə qədər uzanan Teş dağları qədim türklərin - Diş Oğuzların sərhəddini göstərir. Həmçinin Dərəçiçəkdə olan Altuntaxt yaylağı "Kitabi-Dədə Qorqud" da adı çəkilən Altuntaxtla eynilik təşkil edir.

Bu bölgə dağlıq ərazi idi və dəniz səviyyəsindən 1500-2000 metr yüksəklikdə yerləşirdi. Yerli əhali, əsasən, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurdu. Hələ qədimdən Alapars, Qorçulu, Biçli, Qaraqala, Qarınvay, Qozanlar, Ulaşlı kəndləri özünün xalqçılıq ənənəsi ilə məşhür olmuşdur. Ümmiyyətsiz, adət-kəsilən üç mahalın xalqçılıq ənənəsi göstərir ki, bu ərazidə uzunmüddətli qara qonur qoyunların, keçilərin saxlanması toxunma texnologiyasına da təsir etmişdir.

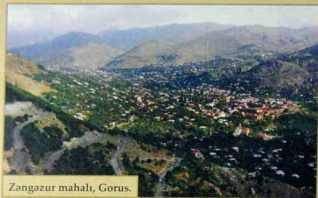
Aparan-Dərəçiçək-Talında toxunan xalçalarda əsas elementləri yanışı "sallama", "qoşabuyuz", "daraq", "şəmdan", "S" şəkilli, "ulduz", "dördüncü" və s. motivlər də fərq təbiiq edilmişdir. Bu mahalların xalçalarında 7-dən 10-a qədər rəng çalarlarından istifadə olunurdu.

Qamsoran məbədi.
VII əsr. Talın mahalı.

Dərəçiçək mahalı, Axtı.

Talın məbədi.
VII əsr.

Marağəvəng məbədinin divarında olan Azərbaycan ornamentləri. Xəsr. Dərəçiçək mahalı, Axtı.

Zangazur mahali, Gorus.

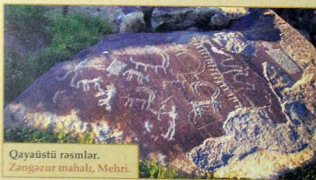
Zəngəzur bölgəsi şərhdən Qarabağ, qərbdən Naxçıvan, cənubdan Arazla əhatələnmişdir. Zəngəzurun bir hissəsi 1920-ci ildən Ermənistanın tərkibinə verilsə də, həmişə Qarabağla sıx əlaqədə bulunmuş və ya onun tərkib hissəsi olmuşdur. Bu ərazinin folkloru, mədəniyyəti Qarabağ, Naxçıvan və Gəyçə əhalisinin forzına çox yaxındır. Qədim abidələr, çoxsaylı qoç daşlar, tırtıllarla zəngin olan Zəngəzur Təbrizlə İrəvan arasında əsas yol və körpü olmuşdur. Rəngarəng təbiət örtüyü Zəngəzurun yerləşdiyi coğrafi mövqə ilə bağlıdır. Kicik Qafqaz dağlarının əhatəsində olan Zəngəzurun bölgələri mədanları və faydalı qazıntuları ilə məşhurdur.

Zəngəzurun cənubunda yerləşən Mehri Zəngəzur dağı ilə Arazın qovuşduğu yerdə rəngarəng bağları, ləzzətli meyvələri ilə tanınır. Zəngəzur dağlarının sərt havası Arazın o tayından gələn yellərə qovuşaraq yumşalır və torpağın bərkətili havası mülayim bağları bəhrəli edir. Bu yurd yerinin zəngin və rəngarəng bitki örtüyü, meşələr və ucuz-bucaqsız otlaqlar xalçaçılıq üçün mübin şərait yaradır, havası, suyu və bitkiləri xalçalara min bir rəng verir. Bölgədə ən qədim dövrlərdən etibarən bitki heyvan və mineral mənşəli təbii boyaların olması boyaçılığın inkişafına təkan vermişdir. Pəşakər boyaqçılardan çoxsəkil tacəribəsi zəminində təşəkkül tapmış ənənəvi boyama texnologiyası toxuculara bir çox rəng çalarlarından istifadə etməklə, onları bir-biri ilə üzlaşdirməqlə misilsiz əhəngdarlığa nail olmağa imkan yaratmışdır.

Tarixi abidələri, qədim məzarlıqları ilə məşhurları olan Sısyan rayonu yerləşdiyi coğrafi mövqeyinə görə həm heyvandarlığın inkişafı üçün, həm də dağlıq və dağətəyi bölgələrdən toplanan bitkilər hesabına ciddi olanun təbii boyalarla xalça sənətinin inkişafına ciddi təkan vermişdir. Burada toxunan xalçalar mürəkkəb kompozisiyaya quruluşuna və qədim dünyagörüşünə söykənən obrazların

Daş tikili. E.ə II minillik.
Zəngəzur mahali, Sısyan, Qoyundağ.

Qayaüstü rəsmlər.
Zəngəzur mahali, Mehri.

semantik həlli ilə seçildir. Eyni sözləri Qafanda və Gorusda toxunan xalçalara da aid etmək olar. Ümumiyyətlə, Zəngəzur bölgəsi qədimdən azərbaycanlıların yaşayış məntəqəsi olmaqla, Azərbaycan tarixinin tərkib hissəsi kimi özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir. Buradakı yerli əhali də bütöv Azərbaycan mədəniyyətinin dəyərlərini, adətlerini möhsətində yaşatmışdır.

Zəngəzur mahalının toxucuları isə əl işlərini digər bölgələrin xalılarından fərqləndirirdilər. Zəngəzur mahalının xalçaçılıq sənəti daha çox Qarabağ məktəbinin ənənələrinə yaxındır. Buna səbəb Zəngəzurun tarixən Qarabağ səhliyi və burada yaşayan əhali ilə mədəni, iqtisadi əlaqələri və yaxınlığı idi. Mədəni-sosial mənada Qarabağ Zəngəzurdan ayırmaq mümkün deyil. Naxçıvan, Cənubi Azərbaycan və Qarabağla həmsərhəd olan Zəngəzur mahalının folklorunda, təbii şəraitində adətçikəlon bölgələrin təsiri duyulur. Rəvayətlərdə, nəğillərdə, qəyayistü təsvirlərdə, daş işləmələrdə müxtəlif mifoloji, zoomorf elementlər, həndəsi simvollar geniş yayılmışdır. Zəngəzurda, Ucubitx, Təkəz, Draz, Qaracuxa, Virgin, Albast, Kafarkuş kimi mifoloji obrazlar bu bölgənin folklorunda, təbii şəraitində də öz əksini tapmışdır. Bu ərazidə yaşayan azərbaycanlıların inancındakı Ağ yol və Qara yol tanrıların semantik həlli xalçaların da ifadə olumşudur. Həmçinin Nızır-əbrazi bəxt, həyat verən, tale bəxş edən mürəkkəb həndəsi elementlərlə işlənmişdir.

Zəngəzur mahalı həm də pir və ocaqların, müqəddəs ziyarətgahların tez-tez rast gəlinədiyi bölgədir. Zəngəzur dağların əhatəsində olması dağ və daş elementlərinin sakral mahiyyətini daha da qüvvələndirmişdir. İlanə dağ rühuunun dağəyisi kimi baxan bölgə əhalisi öz inancında və məişətində onun simvollarını yaşatmışdır.

Zəngəzur qədim Albaniya dövlətinin qüdrətini əks etdirən abidələri, məbədləri, rəngləri də məşhurdur.

Daş üstündə türk dilində Oxson.
Yenisey qrafikası ilə yazılmış yazının transkripsiyası.
E.ə. I minillik. Zəngəzur mahali, Mehri, Nüvədi kəndi.

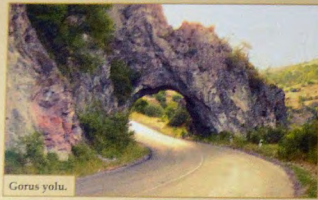
1. On üç ök erinc ay es, ay erinc es Er Odsan okun.
Dostum de, 13 oxumuz var?
Dostum Ər Odsan etraf etdi: "Ha"

2. Ən Ər Az ekuç bey erinc, Ər Az əl. San ucalmısın Ər
Az bay, Ər bay Az xalqının müvcudluğundan qitürülədi.

Qoç fiquru. Zəngəzur mahali, Sısyan.

Gorus yolu.

Urud körpüsü. XIV əsr. Zəngəzur mahalı, Sisyan.

Mağaralar. Gorus dağları.

Daş sanduq. XV-XVI əsrlər.
Zəngəzur mahalı, Sisyan, Urud kəndi.

Qoşudaş abidəsi quruluşuna və formasına görə türk-öğüz inanclarından və adətlərindən irəli gələn daş elementlərin toplusudur. Nüvədi kəndindəki Qarğı daşı dağında ki qəbirüstü yazılar və onun açılış türk-azərbaycanlı izlərindən xəbər verir. Urud kəndindən tapılan məzarüstü daşlardakı XV-XVI əsr təsvirləri, buradakı naxışlar özünün orijinal təsvirləri ilə bu yurdun Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğunu aydın göstərir. Şeyx Rza Amrusal, Əliyar, Şahnəzər, Çələbi nəsilərinə aid olan qəbirilər, istəfə naxışları ilə, istərsə də arab əlifbası ilə yazılan xəttatın nümunəsi sayılan qeydləri ilə burada yaşayan əhali haqqında ətrafı məlumat ötürür. Bu məzarüstü daşlardan biri xüsusilə maraqlıdır. Üzərində hicri təqvimlə "992-c il" (1584), "Aysoltan" yazılmış daşın üzərində iki toxucunun qədim təsviri edilmiş, xana, daraq və xalçaçılığa aid digər təsvirlər verilmişdir. Bu bir daha sübut edir ki, hələ qədimdən bu ərazidə azərbaycanlılar xalçaçılıqla məşğul olmuşdur. Bu bölgədə itib-batmış şəhərlərin izlərindən də olduğu süeyilənir. Bölgədəki Şəki kəndinin tarixi bu ərazidə qədim şəhərin olduğunu söyləməyə əsas verir. Qədim Azərbaycan məhənnisi olan "Aparidə sellər Saranı" məhənnisi burada təsvir edilən hadisənin, adıçəkəlin yer adlarının bu bölgə ilə bağlılığını göstərir.

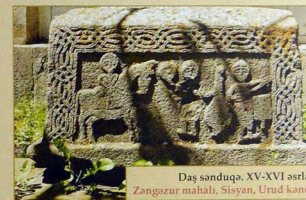
Zəngəzur mahalına aid olan Qafan bölgəsi dağlıq rayondur. Qərbdən Bərgüşad dağları, Şimaldan Zəngəzur sıra dağları ilə əhatə olunur. Bu bölgənin Aralıq, Atıq, Açağı, Acıbaç, Bəydağ, Qaraciman, Qatar, Kiçik, Çaykənd, Xələc, Cırıq, Şəhərcik kimi kəndlərində və Qafan şəhərində morkəzində xalçaçılıq mənəqələri olmuşdur.

Daş sanduq. XV-XVI əsrlər.
Zəngəzur mahalı, Sisyan, Urud kəndi.

Qədim türk inancına uyğun güy məlayinin daş rəsmi.
Zəngəzur mahalı, Sisyan.

Daş sanduq. XV-XVI əsrlər.
Zəngəzur mahalı, Sisyan, Urud kəndi.

Zəngəzur dağları.

Zəngəzur mahalının digər bir bölgəsi Gorus rayonudur. Or gülləri və çayları ilə məşhur olan bu rayon, əssən, azərbaycanlıların yaşadığı bir ərazi olub. Ağbulaq, Qurdçalaq, Şuruxu kəndlərində də xalçaçılıq mənəqələrinin olduğu tarixi faktlarla öz təsdiqini tapmışdır.

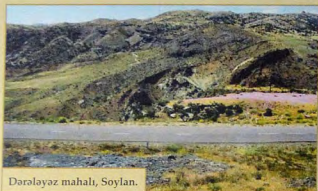
Zəngin təbiəti, bağları ilə şöhrət qazanmış Mehri bölgəsi Zəngəzur mahalına daxil olmuş, Naxçıvan, Qarabağ və Cənubi Azərbaycanın qovuşuğunda yerləşir. Mehri'nin Lök, Əldərə, Ləhvaz, Maralzəmi, Nüvədi kəndlərində qədim ənənə əsasında mükəmməl hesab edilən sənət əsərləri yaratmış toxucular yaşamışdır və onlar yüzilliklər boyunca incə, dərin məzmun daşıyan naxışları xalça, kilim, məfrəs, çul, xurcum və heybələrini özünə həkk etmişlər.

İrəvan şəhərindən 227 km cənubda yerləşən Sisyan bölgəsi Zəngəzur mahalının böyük tarixə malik olan ərazilərindən biri hesab edilir. İri yaşayış mənəqələri olan Ağudi, Ağkənd, Vağudi, Qarakilə, Şıxlar, Qızılcıq, Dəstəkərd, Mürxuz, Urud, Cəmərli, Şəki kəndlərində xalçaçılıq ənənəsi davam etdirilmiş, bölgə özünün rəngarəng, sax xalçaları ilə şöhrət qazanmışdır.

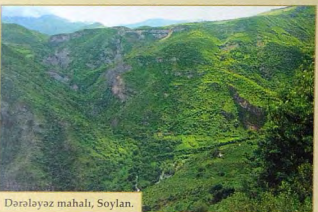
Zəngəzur xalçalarına dair qeyd edilənlərdən aydın olur ki, burada toxunmuş kilimlər nəfis tərtibli ilə güz oşayır; bu məhalədə "qəşabıynuz", "qarmaqlı", "S" şəkilli, "T" hərfinə bənzər, dörd, altı, səkkiz, on iki ləçəkli güllər, spiral şəkilli, ox işarəli, "məşəl", "şəndan", "dəmğə" adlandırılan motivlər çox yayılmışdır.

Dərələyəz mahalı

Dərələyəz mahalı, Soylan.

Dərələyəz mahalı, Soylan.

Dədəli körpüsü. XIII əsr.
Dərələyəz mahalı, Keşişkənd.Şah Abbas karvansarayının giriş qapısında yazı.
XIV əsr. Dərələyəz mahalı, Keşişkənd.

Dərələyəz mahalı özünün ayrıca xalça üslubu, forma və rəng çaları ilə seçilir. Təsəffü deyil ki, bu bölgədə olmuş İşqon Dərələyəz mahalını "Zaqafqaziyyənin İsveçrosi" adlandırmışdır. Mahal başdan-başa bəzəkətlilə torpaqlar, meşələr, çəmənliklərlə əhatə olunmuşdur. Yamaqlarda sayız hesabla min bir rəngdə olan çiçəklər bölgədə inkişaf edən heyvandarlıq mənyəşli xalçaçılığın inkişafına da tökan vermişdir. Bu baxımdan Dərələyəz mahalını Azərbaycan xalçaçılıq sənətinin beşikliklərindən biri hesab etmək olar. Burada olan bitkilərin yüksək yağlılıq dərəcəsi onlardan alınan boyaları təravətli və şux edirdi.

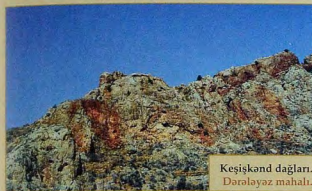
Dərələyəz mahalı Təbrizlə İrəvanı Qarabağa bağlayan yolum üzərində yerləşirdi. Məhz buna görə də burada körpülərin, karvansaraların sayı çox idi. Bu mahalda yaşayan əhəlinin folklorunda Azərbaycan motivləri açıq-aşkar duyulmaqdadır. Xüsusən, əjdaha ilə bağlı motivlər çox geniş yayılmışdır. Əjdaha və ilan inancları rəzəm kimi istər memarlıqda, istərsə də dekorativ-təbii sənətdə geniş işlənmişdir. Qalaların qalıqları, mağaraların çoxluğu, mineral bulaqların bolluğu bu bölgənin ecazkar mənzərəsini tamamlayaraq, təbiət gözəlliklərinin xalçalara və xalça mənəvlərinə köçürülməsinə rəvac vermişdir.

Dərələyəz mahalının iri yaşayış bölgələrindən biri də Keşişkənddir. Bu bölgənin Almalı, Bülbülçün, Qabaxlı, Qara-qaya, Qovşuq, Ələyaz, Əməzi, Kədikvəng, Güllüdüzü, Sallı, Həs, Cıvə kəndlərində xalçaçılıq geniş yayılmışdır. Soylan bölgəsində də Axta, Zeyla, Kabut, Kotanlı, Kəçəboy, Gəmur, İqıran, Hər-hər kimi kəndlərdə tarixi çox qədimlərə gedib çıxan müxtəlif sənət növləri inkişaf etmişdir. Dərələyəzdə toxunan xalçaların kompozisiya quruluşuna görə həm Qarabağ, həm də Qazax xalçaçılıq məktəblərinə yaxındır. Bu bölgədə toxunmuş xalçalarda simvollaşdırılmış ilan, əjdaha təsvirlərinə tez-tez rast gəlinir. Toxucular, əsasən, qara və qonur qoyun yunundan ayrılan iplərdən istifadə etmişlər.

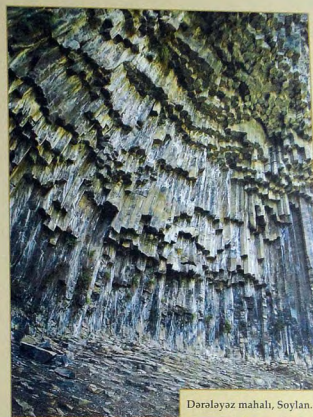
Dərələyəz mahalında toxunmuş xalçalar yüksək bədi tərtibatı ilə seçilir. Bu mahalın xalçalarında "əjdaha", "Z" şəkilli, "damğa", "stilsizmiş quş", "cərsi-fələk", "bulud", "qırxbüynuz", "ölibelində", "T" şəkilli, "sərmə", "S" şəkilli, "qosabüynuz", "məşəl", "buta" motivlərinə rast gəlinir. Dərələyəz mahalının xalçalarında rənglər 7-11 arasında dəyişir.

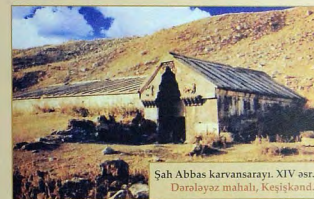
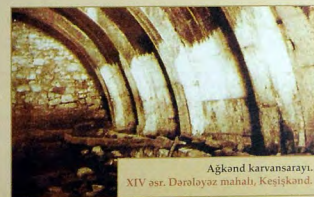
Qala Dərələyəz mahalı, Keşişkənd.

Keşişkənd dağları.
Dərələyəz mahalı.

Dərələyəz mahalı, Keşişkənd.

Dərələyəz mahalı, Soylan.

Şah Abbas karvansarayı. XIV əsr.
Dərələyəz mahalı, Keşişkənd.Ağkənd karvansarayı.
XIV əsr. Dərələyəz mahalı, Keşişkənd.

İrəvan şəhəri

Panah xan Makinskiyin evi.

1882-ci ildə İrəvan Azərbaycan Teatrı yaradılıb. İlk teatr truppasının səhni.

Mirza Hüseyn Ağa. İrəvan Milli Şurasının və "Xeyriyyə" cəmiyyətinin sədri, şərqşünas, filosof. Dövlətin görkəmli ziyalı və alimi.

İrəvan xalqaları arasında İrəvan şəhərində toxunmuş xalqaları xüsusilə qrup kimi ayrımaq tamamilə məntəqlidir. İrəvan xanlığının mərkəzi, onun mədəni və siyasi paytaxtı İrəvan şəhəri olmuşdur. Bu qədim oğuz-türk yurduunun tarixini, mədəniyyətini tədqiq etmək üçün vaxtla bu torpaqlarda olmuş, buranın gözəlliyini, əhalisinin məişətini təsvir etmiş səyyahların qeydləri xüsusilə əhəmiyyətlidir. Fransız J.B.Taverniyə (1655), I Şarden (1673), İtalyan Cemelli (1694), İngilis C.Moriyer (1813), Ker Perler (1817), Dibua de Monpere (1848), P. Kameron, M. Vaqner İrəvanın gözəlliyini təsvir etmişlər. İrəvanın qədim mədəniyyət mərkəzi olduğunu təsdiqləyən Jan Şarden qeydlərində İrəvan Sərdarının sarayında 1664-cü ildə Novruz bayramı gündündə təməşaya baxdığını yazmışdır. Burada məhir ifaçıların olduğunu, söyləyən müəllif şərhəladılmış hərəkətləri Avropanın operasına bənzətmişdir. 1881-ci ildə Panah Xan Makinskiyin evində "İrəvan xanı Novruz bayramında", 1882-ci ildə isə yerli həvəskarların istiqali ilə "Təməşkarlıq üzümün qazanır" təməşası göstərilib. Bütün bunlar burada yaşayan azərbaycanlıların yüksək mədəniyyətindən xəbər verir. Adı qədim mənbələrdə qədim bu şəhər orta əsrlərdə öz məscid və minaraları ilə Qafqazın incisi sayılırdı. I Şopen 1832-ci ildə bu şəhərdə 12 məscidin olduğunu bildirmişdir. Həmin məscidlərin arasında ən gözəli Hacı Hüseynəli Xan tərəfindən inşa olunmuş Göy məsciddir. Əvəzsiz sənət möcüzəsi sayılan Göy məscidin bərpasında kitabənin yazılmasında və onun divarların bəzədilməsində böyük Azərbaycan rəssamı Mirzə Qədim İrəvanının əvəzsiz rolu olmuşdur. İrəvanda ilk məscid Şah İsmayılın əmri ilə 1510-cu ildə tikilmişdir. Sofavi Məhəmməd Şah Xudavənd XVI əsrdə o dövr üçün olduqca möhtəşəm sayılan bir məscidin tikilməsi barədə göstəriş vermişdir. Şah Abbas məscidi də həmin dövrdə

Azərbaycanın bütün şəhərlərində olduğu kimi Şah Abbasın sarafına ucaldılmışdır. 1655-ci ildə İrəvanda gəlməmiş Jan Batul Taverniyə İrəvan qalasını təsvir etmiş və onu "kiçik şəhər" adlandırmışdır. Səyyahın təsvirlərdə bürclər, darvazalar, yer və çay adları göstərilməmişdir ki, bunlarla da ərazinin qədim azərbaycan torpağı olduğunu sübut etməyə imkan yaranmışdır. Lakin 1679-cu ildə İrəvanda baş vermiş güclü zəlzələ onun bir çox qədim abidələrini yerlə-yeksan etmiş, şəhər yenidən salınmışdır.

XVII əsrdə İrəvanın üçüür məhəlləsi olmuşdur. Şəhərdə Təpəbaşı, Dəmirbuluq, eyni zamanda, səyyahların təsvir etdiyi kimi şilo (qırmızı) boyaqanlar, sabun bişirənlər, göy rəngli parça boyaqanları torpağı məhəllələri olmuşdur. Səyyahlar bu gündəlik gəlib çatan "şiləci", "səbuñcu", "boyaqçı" adlarını çəkmişlər.

İrəvanın tikililəri haqqında dərnəkar kəpəcikdən və daşdan züvərlə inşa edilmiş bina, şəkərkəli tağlı, dördkünc kərvənsaralar, xüsusilə ornamentlərlə bəzədilmiş fəvvarələr, gül-çiçək rəsmləri, parlıltı ilə seçilən güzgüli salın, Təbriz qapısı, Sərdarın sarayı və qala divarlarının bəhs edilir. Sərdarın sarayını təsvir edən səyyahlar onun tavanı və divarlarını başdan-başa bar-bəzəyə qarışdırılmış, gül-çiçək, quş rəsmlərindən, kətan parça ilə divarları yaşıdılmış zərif həyətli portrelərdən söhbət açırlar. İrəvanda toxunan xalçalarda da böyük ölçülü göllər (mədalyonlar) əsas elementlər kimi işlədilmişdir.

Bu xalçalarda "qəşəbyunuz", "sə" şəkilli, "çəngəl", "məşəl", "ox" işarəli, beş, altı, səkkizgüşəli ulduz, "tac", stilşömsü it və digər heyvanların təsvirləri də verilmişdir. Bu xalçalarda stilşömsü insan təsvirləri də vardır. İrəvan xalçalarında 8-dən 11-ə qədər rənglərdən istifadə edilmişdir.

Xan bağı, Zəngi çayının sahilində.

Kübra xanım Bağrıbayova İrəvanskaya. Hacıbəy Bağrıbayovun qızı, Mehdi xan İrəvanskiinin həyat yoldaşı.

İrəvanda toxunan xalçalar bədii quruluşu baxımından Qazax xalçalarına çox yaxındır. Bu xalçanı toxucular "Qazax" adlandırdır. Xalçanın ara sahəsinin aşağı hissəsində sağ küncdə h. 1201 tarixi vardır.

Xalçanın ara sahəsinin əsas bəzəyi qırmızı yerlikdə yerləşdirilmiş doqquz altıbucaqlı medalyondan ibarətdir. Medalyonlar yuxarıdan birinci cərgədə iki mavi, bir açıq yaşıl, ikinci cərgədə iki tünd və bir açıq qəhvəyi, üçüncü cərgədə isə mavi, tünd-yaşıl və sürməyi yerliklidir.

Medalyonların içərisində şaquli istiqamətdə düzülmüş kvadrat şəkilli elementlər, yuxarı və aşağı künclərdə və mərkəzdən sağ və sol istiqamətdə stilləşmiş insan fiqurlarına bənzər motivləri təsvir edilmişdir.

Ara sahənin boşluqları səkkizbucaqlı medalyonlar, rombvari elementlər, buta və dördləçəkliliklərlə doldurulmuşdur. Medalyonların içərisində hər tərəfə istiqamətlənən ucları ox işarəli motivlər vardır.

Xalçanın enli haşiyəsi sağ və solda "ox"-a bənzər motivlərlə bəzədilmişdir. Bu motivlər qırmızı, sarı və sürməyi, mavi, qəhvəyi rənglərə tərtib edilmişdir.

Yuxarı və aşağı hissələrdəki enli haşiyələr ağacabənzər motivlərlə bəzədilmişdir.

Enli haşiyə hər iki tərəfdən içərisində diliklər işlənmiş ensiz haşiyələrlə əhatə olunmuşdur. Diliklər sürməyi, açıq-qəhvəyi, zoğalı, sarı, mavi, tünd və açıq-yaşıl, ağ rənglərlə tərtib edilmişdir. Daxili haşiyə xaricdən ağ rəngli "su"lar, daxildən isə tünd-qəhvəyi və ağ rəngli "siçandışı"lərlə əhatə olunmuşdur. Xarici haşiyə xaricdən tünd-qəhvəyi, sarı, daxildən isə zoğalı "su"larla tamamlanır.

Xalçanın ara sahəsinin aşağı hissəsində əbrəş çox aydın nəzərə çarpır.

Xalça. Yun. Xovlu. 178x124. h. 1201 (1780). İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, İrəvan şəhəri.

Xalqanın yuxarı hissəsində ağ yerlikli haşiyənin içərisində sağ və sol tərəfdə h. 1209 tarixi və ərəb hərfləri ilə yazılar işlənmişdir. Bu xalça özünəməxsus bədii xüsusiyyətləri ilə seçilir. Xalça Qazax kompozisiyası əsasında toxunmuşdur. Yaşıl yerlikli ara sahanın əsas bəzəyi iki tünd qəhvəyi və bir sarı yerlikli böyük ölçülü göllərdən ibarətdir. Qəhvəyi yerlikli göllərin içərisində tünd-qırmızı, sarı yerlikli gölün içərisində isə sürməyi yerlikli kənarları pilləli klassik elementlər vardır. Qırmızı pilləli motivlərin kənarları sürməyi zolaqlar və qırmızı "su" larla, sürməyi rəngli pilləli motivin kənarları isə qırmızı "su" və yaşıl zolaqlarla işlənmişdir. Qırmızı yerlikli motivlərin kənarlarındakı ağ rəngli qarmaqların kənarları qırmızı rəngli on iki qarmaq motivləri ilə təsvir edilmişdir. Mərkəzdəki sürməyi yerlikli motivin kənarları qırmızı qarmaqlarla işlənmişdir. Xalqanın ara sahəsinin yuxarı hissəsində ağ, qırmızı, sarı dördbucaqlı həndəsi elementlər tərtib edilmişdir. Bu elementlərin içərisində "qoşabuynuz" motivləri vardır. Ara sahanın boşluqları ağ və qırmızı rənglərlə işlənmiş digər "qoşabuynuz", altıbucaqlı, kənarları pilləli klassik, gözqaytarıcı, "damğa" və nəbatı motivlərlə doldurulmuşdur.

Xalqanın ağ yerlikli enli haşiyəsi tünd-qırmızı, yaşıl, sarı, sürməyi, göy rənglərlə işlənmiş baş və ayaq hissələrdə qarmaqlı çıxıntılar olan rombvari motivlərlə bəzədilmişdir. Haşiyə elementlərinin rəngi bir-birinin ardınca davamlı dəyişdirilərək ritmik naxış silsiləsi yaradılmışdır. Ara haşiyəni hər iki tərəfdən sürməyi və tünd-qırmızı "mollabaşı" motivləri işlənmiş bala haşiyələr əhatə edir. Daxili haşiyə xaricdən sarı, qırmızı, daxildən isə ağ, qırmızı "şiçandışı"lərlə tamamlanır. "Şiçandışı"lərin kənarları tünd-qəhvəyi rəngli "su" larla işlənmişdir. Xalqanın ümumi rəng qamması harmonikdir və bütün rənglər təzadlı olub, biri digərini daha qabarıq göstərir.

Xalça. Yun. Xovlu. 261x157. h. 1209 (1788). İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Doralayaz, Soylan.

Xalçanın tünd qırmızı yerlikli ara sahəsinin yuxarı hissəsində, sürməyi rəngli medalyonun altında iki hissədə h. 1230 tarixi vardır.

Xalçanın ara sahəsində iki sürməyi və bir mavi rəngli medalyon vardır. Yuxarı hissədəki və mərkəzdəki medalyonların içərisində dördbucaqlı formaya malik torvari görünüşlü tünd-qırmızı, şəkəri və göy rənglərlə tərtib edilmiş kvadratşəkili motivlər işlənmişdir. Medalyonların kənarları ağ rəngli "su"larla tamamlanır.

Ara sahənin boşluqları üçbucaqlı, rombvari elementlərlə doldurulmuşdur. Bu elementlər mavi, şəkəri rənglərlə işlənmişdir. Ara sahənin yuxarı və aşağı hissəsində mavi rənglə işlənmiş, mərkəzi hissəsi çıxıntılı element vardır. Bu elementin kənarları sarı "su"larla əhatə olunmuşdur.

Xalçanın yaşıl yerlikli enli haşiyəsi tünd-qırmızı rəngli səkkizləçəklili güllərlə bəzədilmişdir. Güllərin içərisində sürməyi, sarı, ağ, mavi rəngli səkkizguşəli ulduzabənzər, aşağı hissədə isə dördbucaqlı, kənarları çıxıntılı motivlər işlənmişdir. Haşiyə daxilən ağ, tünd-qırmızı rəngli diliklərlə, xaricdən isə qırmızı zolaqlarla əhatə olunub. Qırmızı rəngli zolaq daxilən sarı rənglə işlənmiş "su"lar, xaricdən isə ağ, qırmızı rəngli qırıq-qırıq xətlərlə tamamlanır.

Diliklərin kənarları isə qəhvəyi, qırmızı rəngli "su"larla tamamlanır.

Xalçanın nisbətən ensiz haşiyəsi qəhvəyi və ağ rəngli qarmaqlı elementlərlə bəzədilmişdir. Qarmaqlı elementlərin kənarlarında qırmızı rəngli gəzmələr vardır. Haşiyəni göy, qırmızı rənglərlə işlənmiş dilikli mədaxillər əhatə edir. Mədaxillər qırmızı, sarı kvadratşəkili motivlər və qırıq-qırıq xətlərlə əhatə olunub.

Xalçanın kənarları ənənəvi olaraq qırmızı, göy rənglərlə dolama üsulu ilə işlənmişdir.

Xalça. Yun. Xovlu. 180x112. h. 1230 (1809). İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Zəngəzur, Sılsyan.

Xalçanın yuxarı hissəsində, ara sahənin sağında küncə yaxın hissədə h. 1240 tarixi vardır. Sürməyi yerlikli xalçanın ara sahəsində bir böyük ölçülü qırmızı yerlikli göl yerləşdirilmişdir. Göl hər tərəfdən qarmaqlarla əhatə olunub, qarmaqların kənarları ağ "şiçandişi"lərlə işlənmişdir. Gölün içərisində yaşıl, ağ, sarı, narıncı, sürməyi rənglərlə tərtib edilmiş rombvari medalyon yerləşdirilmişdir. Rombvari element sarı rəngli "su"lar və qarmaqlarla əhatə olunub. Ara sahənin boşluqlarında, gölün yuxarı və aşağı hissələrində eyni formatlı kiçik ölçülü göllər təsvir edilmişdir. Digər hissələrdəki boşluqlar xaçabənzər (dördün-sür), qarmaqlı, "S"-ə bənzər, içərişə şəkəli düzülüşü ilə tərtiblənmiş, dördbucaqlı, rombvari elementlərlə bəzədilmişdir. Ara sahənin yuxarı hissəsində sağda bir, mərkəzdən bir qədər aşağı hissədə isə üfqi istiqamətdə düzülüşlü qırmızı, sarı rənglərlə işlənmiş stilşəkil qış təsvirləri vardır.

Xalçanın şəkəri yerlikli ara haşiyəsi "zülfələm" adlandırılan na-xışlarla bəzədilmişdir. Bu na-xışlar yaşıl, mavi, göy, narıncı, tünd-qəhvəyi, bənövşəyi, tünd-qırmızı rənglərlə tərtib edilmişdir. Ara haşiyə hər iki tərəfdən içərisində yaşıl, qırmızı rəngli "mollabaşı" motivləri ilə işlənmişdir. "Mollabaşı" motivlərinin kənarları ağ rəngli "şiçandişi"lərlə tamamlanır. Xalçanın ara haşiyəsinin kənarları qara rəngli "su"larla, xarici bala haşiyənin kənarları isə sağ və soldan qırmızı, mavi, qəhvəyi, sarı, narıncı, göy, sürməyi rəngli iplərlə hörmə üsulu ilə işlənmiş, yuxarı və aşağı hissələrdə isə qara rəngli "su"larla tamamlanır.

Xalçanın rəng tərtibatında on bir rəngdən istifadə edilmişdir. Xalça zəngin rəng palitrasına malikdir.

Xalça. Yun. Xovlu. 282x142. h. 1240 (1819). İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Əştərək.

Xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsində, sağ küncdə h. 1240 tarixi vardır.

Xalçanın bədii quruluşu ara sahə və haşiyə hissəsindən ibarətdir. Sadə quruluşa malik olan ara sahənin əsas bəzəyi iki böyük ölçülü, istiqamətlənən qolları olan göllərdən ibarətdir. Göllərin içərisində dördbucaqlı formaya malik olan üç medalyon yerləşdirilmişdir. Göllərin mərkəzindəki medalyonların içərisində X-hərfinə bənzər ucları qarmaqlı motivlər vardır. Tünd-sürməyi yerlikli yuxarı və aşağı hissədəki medalyonların sağ və solunda üz-tizə istiqamətlənən "Spiral" şəkilli çıxıntılar vardır. Gölləri sağ və sola istiqamətlənən qollarında da yuxarı və aşağı hissədə təsvir edilmiş medalyonlar nisbətən kiçik (mərkəzi hissəsi ensiz) ölçüdə təkrarlanır. Yuxarı və aşağı hissədəki medalyonların içərisində tünd-qırmızı rəngdə tərtib edilmiş qarmaqlı motivlər vardır. Bu motivlərin kənarları mavi rəngli "su"larla işlənmişdir. Medalyonların kənarları daxildən ağ və qırmızı rəngli "Z"-ə bənzər, xaricdən isə açıq-yaşıl zolaqlarla əhatə olunub. "Z"-ə bənzər və açıq-yaşıl rənglə işlənmiş zolaqlar tünd-qırmızı rəngli "su"larla tamamlanır.

Xalçanın açıq-qəhvəyi yerlikli enli haşiyəsi tənək yarpağına bənzər elementlərlə bəzədilmişdir. Elementlər sürməyi, boz və tünd-qırmızı rənglərlə tərtib edilmişdir. Haşiyə hər iki tərəfdən tünd-qırmızı, şəkəri rəngli "Z" şəkilli motivlər işlənmiş mədaxillərlə əhatə olunmuşdur. Xalçanın rəng tərtibatı yüksək peşəkarlıqla həll edilmişdir.

Xalça. Yun. Xovlu. 210x121. h. 1240 (1819). İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Zəngəzur, Mehri.

Xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsinin sol küncündə h. 1250 tarixi vardır.

Xalçanın adı Qazax rayonunun şimal-qərbində yerləşən tarixi Borçalı bölgəsinin (hazırda Gürcüstan Respublikasının Kvemokartli bölgəsi) adı ilə bağlıdır. Qırmızı yerlikli bu xalçanın ara sahəsinin bəzəyi bir böyük ölçülü şəkəri yerlikli və iki nisbətən kiçik ölçülü qırmızı yerlikli səkkizbucaqlı medalyonlardan ibarətdir. Mərkəzdəki medalyonun içərisində "dördünsür" motivi yerləşdirilmişdir. Bu motivin baş və ayaq hissəsində qarmaqlı, sağ və solda "qoşabuynuz" mərkəzdə dördləçəklili gül, qarmaqlı elementlərin içərisində isə ağ, sürməyi rənglərlə işlənmiş üçbucaqlı elementlər yerləşdirilmişdir. Medalyonun baş və ayaq hissəsində mərkəzə doğru istiqamətlənən oxabənzer, kənarları qarmaqlı motivlər işlənmişdir. Medalyonun ara sahəsindəki boşluqlarda "qoşabuynuz" motivləri, kənarlarında daxildən dilikli, xaricdən isə qarmaqlı elementlər təsvir edilmişdir.

Nisbətən kiçik ölçülü medalyonlarda şəkəri yerlikli səkkizguşəli ulduzun içərisi qırmızı, sürməyi rənglərlə tərtib edilmiş altı üçbucaqlı hissələrə bölünmüşdür. Medalyonun kənarları daxildən sürməyi rəngli, xaricdən eyni rənglə işlənmiş qarmaqlı elementlərlə əhatə olunmuşdur. Xalçanın enli haşiyəsi şəkəri, sürməyi, qırmızı rənglərlə tərtib edilmiş kənarları pilləli üçbucaqlı motivlərlə bəzədilmişdir. Bu motivlərin kənarlarındakı diliklər sarı, qırmızı, göy, sürməyi, şəkəri rənglərlə işlənmişdir. Ara haşiyəni hər iki tərəfdən içərisində qarmaqlı və "mollabaşı" motivləri ilə işlənmiş ensiz haşiyələr əhatə edir. Ara haşiyənin kənarları ağ rəngli "su"larla işlənmişdir. Ensiz haşiyələr ağ, sürməyi, sarı, qırmızı qırıq-qırıq xatlarla əhatə olunmuşdur. Xalçanın ara sahəsinin boşluqları Quba xalçaları üçün səciyyəvi olan gül və Qazax xalçaları üçün səciyyəvi olan motivlərlə bəzədilmişdir. Gül motivləri sarı, sürməyi, ağ, qırmızı, digər motivlər isə sürməyi, qırmızı, şəkəri rənglərlə tərtib edilmişdir. Xalça sadə naxışlı kompozisiyalar sırasına daxildir. Xalçanın kənarları sağ və soldan qara rəngli "su"larla tamamlanır. Azərbaycanın Qazax xalçaları üçün səciyyəvi olan rənglər bu xalçada tərtib edilmişdir.

Xalça. Yun. Xovlu. 231x190. h. 1250 (1829). İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Şəmşəddin, Tovuzqala.

Xalçanın yuxarı hissəsində sol tərəfdə haşiyənin kənarında h. 1252 tarixi vardır.

Mürəkkəb dolama üsulu ilə toxunan zililər istər toxunuşuna görə, istərsə də bəddi cahətdən digər xovsuz xalçalara nisbətən daha çox təkmilləşmişdir. Zililərin bəddi tərtibatında şərtləşmiş heyvan təsvirlərindən başqa, ibtidai formada bir sıra həndəsi elementlər də meydana gəlmişdir.

Qədim dövrlərdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində toxunan zililər öz yüksək bəddi tərtibatına görə yalnız ölkə daxilində deyil, hətta dünya bazarlarında da şöhrət qazanmışdır.

Tünd-qəhvəyi yerlikli bu xalçanın əsas bəzəyi ara sahədə işlənmiş kvadratşəkilli medalyonlardan ibarətdir. Medalyonların hər tərəfində "T" şəkilli çıxıntılar vardır.

Medalyonlar şəkəri, sürməyi, göy, sarı, solğun qırmızı rənglərlə tərtib edilmişdir. Medalyonların mərkəzində "çəngəl" adlandırılan motivlər vardır. Ara sahənin boşluqları kiçik ölçülü şəkkizbucaqlı elementlərlə doldurulmuşdur. Şəkkizbucaqlı elementlərin içərisində şəkkizgüşəli ulduzlar vardır. Bu elementlər sarı, şəkəri, mavi, göy, solğun qırmızı, açıq-qəhvəyi rənglərlə işlənmişdir.

Xalçanın kənarlarında sağ və solda kiçik üçüzlü daraq, rombvari, üçləçəklili gül, kvadratşəkilli cüzi nəzərə çarpan elementlər və yarımçey "bədən" motivləri vardır. Xalçada təsvir edilən "daraq" motivlərinin tarixi çox qədimdir. Bu element mənavi paklığa bir işarədir.

Ara sahəni qəhvəyi yerlikli enli haşiyə əhatə edir. Xalçanın ara sahəsindəki medalyonların içərisində təsvir edilən "çəngəl" motivləri haşiyə hissəsində də təkrarlanır. Sağ və sol hissələrdəki haşiyələrdə dördbucaqlı elementlərin içərisində rombşəkilli və "X"-ə bənzər motivlər işlənmişdir. Haşiyəni hər iki tərəfdən işlənməmiş kiçik rombşəkilli motivlər işlənmiş mədaxillər əhatə edir. Mədaxillər sarı rənglərlə işlənmişdir.

Haşiyənin kənarları mavi, qırmızı rənglərlə dolama üsulu ilə işlənmişdir.

Zili. Yun. Xovsuz. 204x150. h. 1252 (1831). İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Aparan.

Xalçanın aşağı hissəsində h. 1254 tarixi vardır.

Orijinal kompozisiya quruluşuna malik olan qırmızı yerlikli bu xalçanın mərkəzində kənarları alovlanan palmettaları xatırladan ağ yerlikli medalyon yerləşdirilmişdir. Ağ yerlikli medalyonun içərisində göy yerlikli nisbətən kiçik ölçülü medalyon vardır. Medalyonun içərisində göy, ağ, sarı, qırmızı, künclərində isə sarı, qırmızı rənglərlə səkkizbucaqlı güllər işlənmiş qırmızı rəngli rombvari göl təsvir edilmişdir. Ara sahənin yuxarı və aşağı hissəsində iki böyük ölçülü yarımçıq göl vardır. Yarımçıq göllərin içərisində sürməyi yerlikdə sarı, qırmızı, ağ, göy rəngli güllər işlənmişdir. Yarımçıq göllərin sağ və sol istiqamətə şəxələnən qolları ağac budaqlarına bənzər motivlərlə bəzədilmişdir. Ağ yerlikli bu qolların üzərindəki ağacabənzər elementlər sürməyi və qırmızı rənglərlə tərtib edilmişdir. Xalçanın yuxarı və aşağı hissəsində haşiyə divarına yaxın tünd-qəhvəyi yerlikli yarımçıq medalyonlar ümumi kompozisiyanı tamamlayır. Medalyonların kənarlarında ağ, göy, qəhvəyi rənglərlə işlənmiş dalğavari çıxıntılar vardır. Ara sahənin boşluqlarında yuxarı və aşağı hissədə ağac budağına bənzər qəhvəyi, ağ, sürməyi rənglərlə işlənmiş motivlər vardır. Xalçanın ağ yerlikli haşiyəsi göy, qırmızı, yaşıl, tünd-qəhvəyi rəngli "səkkizguşəli ulduz" motivləri ilə bəzədilmişdir. Bu motivlərin mərkəzində sarı, göy, qırmızı, açıq və tünd-qəhvəyi rənglərlə işlənmiş dördbucaqlı kiçik ölçülü həndəsi elementlər vardır. Ağ yerlikli haşiyəni hər iki tərəfdən içərisində tünd-qəhvəyi və göy rəngli motivlərlə bəzədilmiş mədaxillər əhatə edir. Mədəxillər sağ və soldan qırmızı, sarı qırıq-qırıq xətlərlə, baş və ayaq hissədə isə sarı, qırmızı rəngli "Z"-ə bənzər motivlərlə tamamlanır. Xalçanın rəng tərtibatı yüksək peşəkarlıqla və önənəvi qanunauyğunluqla həll edilmişdir.

Xalça. Yun. Xovlu. 220x136. h. 1254 (1833). İravan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Doralayaz, Keşişkənd.

Bu xalçanın ara sahəsinin mərkəzində qırmızı medalyonun içərisində h. 1260 tarixi vardır. Bu xalça Qəmərlilə xalçaları üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətləri özündə yaşadır.

Qırmızı yerlikli bu xalçanın kompozisiyası ara sahəsi və haşiyə hissəsindən ibarətdir. Ara sahənin əsas bazayını bir böyük ölçülü göl təşkil edir. Gölün içərisində yaşıl rəngli medalyon yerləşdirilmişdir. Medalyonun içərisindəki, nisbətən kiçik ölçülü eyni formalı tünd qırmızı medalyonun mərkəzində ağ rəngli dördbucaqlı element vardır. Dördbucaqlı elementin içərisində səkkizbucaqlı ulduz motivi işlənmişdir. Bu element daxildən sürməyi, xaricdən isə sarı, sürməyi rəngli "su"larla əhatə olunmuş, sağ və soldan sarı rəngli "nal" şəkilli, aşağı və yuxarı hissələrdə ağac motivləri tamamlanır.

Ağ yerlikli gölün boşluqlarında yaşıl rəngli, içərisində qarmaqlı motivlər işlənmiş yaşıl yerlikli, kiçik ölçülü səkkizbucaqlı medalyonlar, "X"-ə bənzər elementlər sürməyi, tünd-qırmızı, sarı, qara rənglərlə işlənmiş, yuxarı və aşağı hissələrdə "cütbuynuz" çuxıntılı motivlər təsvir edilmişdir. Gölün kənarlarında sağ və solda yaşıl, sürməyi, tünd qırmızı rənglərlə tərtib edilmiş "S"-ə bənzər motivlər vardır. Gölün kənarları içərisində tünd-qırmızı dilikli dalğalar işlənmiş sürməyi zolaqla əhatə olunub. Gölün kənarlarındakı sürməyi yerlikli zolaq daxildən sarı, xaricdən isə ağ rəngli "su"larla işlənmişdir.

Xalçanın ara sahəsinin künclərində "cütbuynuz" çuxıntılı yaşıl yerlikli elementlər, içərisində pilləli rombvari formalı "gözqaytarıcı" motivlər işlənmiş sürməyi yerlikli kiçik ölçülü medalyonlar təsvir edilmişdir. Boşluqlar kiçik ölçülü dördləcəklilik güllər, yaşıl rəngli "X"-ə bənzər motivlərlə doldurulmuşdur.

Xalçanın tünd-qəhvəyi yerlikli ana haşiyəsi kənarları pilləli klassik elementlər, kiçik ölçülü "gözqaytarıcı" motivlərlə bəzədilmişdir. Klassik elementlər ağ, göy, sarı, yaşıl, tünd-qırmızı, sürməyi, mavi rənglərlə, "gözqaytarıcı" motivlər isə tünd-qırmızı və ağ rənglərlə tərtib edilmişdir. Ana haşiyə hər iki tərəfdən içərisində dilikli dalğalar işlənmiş sarı yerlikli bala haşiyələrlə əhatə olunub. Dilikli dalğalar tünd-qırmızı, sürməyi və qara rənglərlə işlənmişdir. Daxili haşiyə xaricdən qırmızı, ağ, daxildən ağ, qəhvəyi, xaricdən haşiyə isə hər iki tərəfdən tünd qırmızı və ağ rəngli kvadratşəkilli elementlər işlənmiş mədaxillərlə əhatə olunub.

Xalça. Yun. Xovlu. 196x131. h. 1260 (1839). İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Qornibasar, Qəmərlil.

Xalçanın ara sahəsində ağ yerlikli gölün aşağı hissəsində h. 1270 tarixi vardır.

Kərpiciyə çalan qırmızı yerlikli bu xalçanın ara sahəsində böyük ölçülü ağ yerlikli göl yerləşdirilmişdir. Gölün mərkəzində yaşıl yerlikli medalyon vardır. Medalyonun mərkəzində qırmızı yerlikli altıbucaqlı həndəsi element işlənmişdir. Bu həndəsi elementin içərisində dördbucaqlı kənarları mavi rənglərlə işlənmiş "qoşabuynuz" çuxıntılı motiv öz orijinal forması ilə diqqəti cəlb edir. Dördbucaqlı elementin mərkəzində bənövşəyi yerlikdə sarı rəngli səkkizguşəli ulduz vardır. Bu həndəsi elementin kənarları kiçik ölçülü qırmızı, sarı rəngli kvadratşəkilli motivlər və mavi rəngli "su"larla əhatə olunub. Qırmızı altıbucaqlı medalyonun boşluqlarında stiləşmiş qoşa quş və çiçək təsvirləri vardır. Medalyonun kənarları ağ rəngli "siçandışı"lərlə tamamlanır. Yaşıl yerlikli medalyonun küncələrində içərisində tünd və açıq-qəhvəyi üçbucaqlı hissələrə bölünmüş ağ yerlikli dördbucaqlı həndəsi elementlər təsvir edilmişdir. Bu elementlərin kənarları qırmızı rənglərlə tamamlanır. Ağ yerlikli gölün boşluqları bir-birinə əks istiqamətdə "dördayaqlı" quş, "gözqaytarıcı", dördbucaqlı, "qoşabuynuz" çuxıntılı olan motivlərlə doldurulmuşdur. Gölün kənarındakı boşluqlarda "sırğa" adlandırılan elementlər zəncirvari düzülüşlə işlənmişdir. Gölün kənarları qırmızı rəngli "su"larla və içərisində qırmızı ziqzəqşəkilli xətlə işlənmiş yaşıl zolaqla tamamlanır. Zolaqlar daxilədən qırmızı, qara, sarı, xaricdən isə ağ, qara "su"larla işlənmişdir. Ağ yerlikli böyük ölçülü mehrab şəkilli gölün yuxarı və aşağı hissələrində mehrabın sağ və solunda mavi yerlikli kiçik ölçülü dördbucaqlı medalyon təsvir edilmişdir. Medalyonların içərisi qırmızı, sarı rəngli üçbucaqlı hissələrə bölünmüşdür. Medalyonun kənarlarında cüzi nəzərə çarpan qırmızı, ağ rənglərlə işlənmiş ulduz motivləri vardır. Ara sahənin kərpiciyə çalan boşluqları sarı, mavi, yaşıl, qəhvəyi, ağ rəngli qarmaq, gül-çiçək, "qoşabuynuz", stiləşmiş insan, dördayaqlı fantastik quş və stiləşmiş maral, "tula" təsvirləri ilə bəzədilmişdir. Xalçanın ağ yerlikli haşiyəsi Gəncə-Qazax xalçaları üçün səciyyəvi olan klassik elementlərlə işlənmişdir. Bu elementlər mavi, yaşıl, sarı, göy, qırmızı, sürməyi rənglərlə tərtib edilmişdir. Sürməyi yerlikli ensiz haşiyə ağ, qırmızı, sarı, açıq-qəhvəyi, yaşıl səkkizguşəli ulduzlarla işlənmişdir. Haşiyələr hər iki tərəfdən ağ, qırmızı, sarı rənglərlə işlənmiş "siçandışı"lərlə əhatə olunub. Ağ yerlikli haşiyəni xaricdən kənarları "siçandışı"lərlə tamamlanmış mavi, sürməyi dilikli mədaxillər tamamlayır.

Xalça. Yun. Xovlu. 244x162. h.1270 (1849). İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Ağbaba.

Xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsinin sol küncündə h. 1271 tarixi vardır.

Zoğalı yerlikli bu xalçanın ara sahəsinin əsas bəzəyi yuxarıdan birinci cərgədə sağa, ikinci cərgədə sola doğru istiqamətlənən və digər cərgələrdə eyni düzümə tərtib edilən kompozisiya quruluşundan ibarətdir. Butalar birinci cərgədə yaşıl, zoğalı, göy və ağ rəngli, ikinci cərgədə isə bir-əşəri dəyişdirilərək xüsusi əhəng yaratmışdır. Butaların kənarlarında yarpağa bənzər çıxıntılar və qotazları vardır. Toxucular arasında bu növ butalar “qotazlı buta”lar adlandırılır.

Çox qədim bir tarixə malik olan buta motivləri Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi Qərbi Azərbaycanın, nəinki xalçalarında, hətta memarlıq, zərgərlik, ağacişləmə, misgərlik, dulmuşluq, tikməçilik və təbiiq incəsənətin bir çox başqa sahələrində dönə-dönə təsvir edilmişdir. Qərinələr ötdükcə “buta” motivləri öz formasını dəyişmiş, müxtəlif məzmununda yeni-yeni formalar almışdır. “Buta”nın formaları inkişaf etdikcə sənətkarlar onlara yeni-yeni adlar vermiş və daha da təkmilləşdirməyə çalışmışlar.

Xalçanın yaşıl yerlikli ana haşiyəsi kiçik ölçülü səkkizləçəkli güllərlə bəzədilmişdir. Güllərin arasındakı boşluqlar kənarın dilikli budaqlarla doldurulmuşdur. Dilikli elementlər Azərbaycanın Quba-Şirvan və Gəncə-Qazax xalçalarında daha çox təsadüf edilir. Diliklər uzunsov formalı yarpaqların kənarlarında özünəməxsus düzülüşlə tərtib edilmişdir.

Budaqlar bir-birinə birləşdirilərək dalğavari forma almışdır. Güllərin sağ və solundakı zoğalı rəngli budaqlar və budaqlardakı cüzi nəzərə çarpan gül-çiçəklər haşiyəni zənginləşdirir. Ana haşiyə hər iki tərəfdən içərisində “S”-ə bənzər motivlər işlənmiş bala haşiyələrlə əhatə olunmuşdur. “S”-ə bənzər motivlər ağ, zoğalı, tünd-qəhvəyi, mavi, sarı rənglərlə işlənmişdir. Bu motivlərin arasında “sırğa” adlandırılan kiçik ölçülü elementlər vardır. “S”-ə bənzər motivlərin rəngləri “sırğa” elementlərində də təkrarlanır. Bala haşiyələrin kənarları zoğalı, ağ rəngli “siçandışı”lərlə tamamlanır. Ara sahəni əhatə edən haşiyə daxildən mavi, zoğalı kənar haşiyə isə xaricdən eyni rəngli diliklərlə əhatə olunmuşdur.

Haşiyədəki güllər zoğalı, sarı, mavi, ağ, qəhvəyi, yaşıl, sürməyi rənglərlə işlənmişdir.

Xalça. Yun. Xovlu. 267x110. h. 1271 (1850). İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Uçkilsə.

Xalçanın ara sahəsinin aşağı hissəsində sağ küncündə h. 1273 tarixi vardır.

Qırmızı yerlikli bu xalçanın ara sahəsinin əsas bəzəyi iki açıq-yaşıl və bir mavi rəngli böyük ölçülü ağac təsvirlərindən ibarətdir. Ağacların budaqları sarı və ağ rəngli "tumurcuq"larla bəzədilmişdir. Azərbaycan dekorativ-təbiiq sənətində ağaclar müxtəlif formalarda təsvir olunur. Yaz (Bahar) və payız ağacları çiçəklər və yaxud bəhərlə təsvir edilir. Əksər hallarda sər, süyüd, ağlayan süyüd ağacları dekorativ ağac kimi tərtib edilir. Qədim dövrlərdə Yaxın Şərqdə, Mərkəzi Asiyada, o cümlədən Azərbaycanda zeytun, çinar, tut, əncir və üzüm ağacları müqəddəs ağaclar sayılırdı. Xüsusilə, əyri budaqlı ağaclar daha müqəddəs sayılırdı. Dekorativ təbiiq sənətində ağlayan süyüd məhəbbət rəmzi, palid güc (qüvvət) rəmzi, nar ağacı müvəffəqiyyət və nəsil artması rəmzi sayılırdı. Azərbaycan sənətkarları, xüsusilə, xalça ustaları bu obrazları stilşömiş formada təsvir etmişlər. Bütün bu obrazlar xalçalarda rəmzi mənə daşmışlar. Əksər hallarda ara sahəsində bir və yaxud iki böyük ölçülü ağac təsviri olur. Bəzən üç və daha çox ağac təsvirlərinə rast gəlinir. Xalçanın ara sahəsinin aşağı hissəsində yaşıl ağacın altında sarı rəngli kənarları qəhvəyi "su"larla işlənmiş motivlər bəzədilmişdir. Eyni motiv qəhvəyi və sarı rənglə mərkəzdəki motivlərdə də təkrarlanır. Ara sahənin boşluqları "S"-ə bənzər, "buynuz" və "çiçək" motivləri ilə doldurulmuşdur. Ağacların arasındakı boşluqlarda dördbucaqlı həndəsi elementlər də işlənmişdir. Bu elementlərin içərisində yuxarı hissədə mavi, sarı, aşağı hissədə isə sürməyi, sarı rəngli üçbucaqlı elementlərin kənarlarında ağ yerlikdə qırmızı, göy, sarı, mavi, yaşıl, qəhvəyi rəngli kiçik ölçülü klassik elementlər tərtib edilmişdir. Xalçanın enli haşiyəsində sarı, sürməyi, mavi, qırmızı, yaşıl rəngli pilləli elementlər vardır. Bu elementlər bir - birindən ağ rəngli "su"larla ayrılır. Enli haşiyə xaricdən mavi, daxildən isə sürməyi yerlikli ensiz haşiyələrlə əhatə olunur. Ensiz haşiyələrin içərisində sarı, qırmızı, narıncı, ağ, mavi, göy rəngli dördəlaçkəli çiçəklər, kənarları pilləli motivlər və rombvari elementlər təsvir edilmişdir. Xarici haşiyənin kənarları xaricdən ağ, qırmızı, daxili haşiyənin kənarları xaricdən sarı, qırmızı, daxildən isə ağ, qırmızı qırıq-qırıq xətlərlə əhatə olunmuşdur. Toxucu xalçada rəng həlli texnikasına ustahqla yiyələnmişdir. Xalçada ara sahənin və ara haşiyənin ornamental motivlərinin rəngləri parlaq kontrastlıdır. Xalçanın bir-birini tamamlayan olvan və harmonik rəng qamması, dekorativ kompozisiya həlli şən əhval-ruhiyyə yaradır. Motivlərin rəngləri arasındakı bədii cəhətdən bağlılıq, xovların parillisi aydın nəzərə çarpir.

Xalça. Yun. Xovlu. 254x147. h. 1273 (1852). İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Loru, Colalolu.

Xalçanın aşağı hissəsində qırmızı yerlikdə h. 1274 tarixi vardır.

Qırmızı yerlikli bu xalçanın ara sahəsində üç böyük ölçülü bütöv və bir yarımqıq medalyon təsvir edilmişdir. Medalyonlar "çalağan" quşunu və yaxud qurbağanı xatırladır. Şaquli istiqamətdə üç bütöv və bir yarımqıq elementlər bir-birinin arxasınca düzülərək dinamik və ritmik bir kompozisiya yaratmışdır.

Mərkəzdəki medalyon sürməyi, tünd-qırmızı, ağ və yaşıl rənglərlə işlənmişdir. Medalyonun mərkəzində səkkizbucaqlı həndəsi element vardır. Bu elementin içərisində dördbucaqlı uzunsov kəsbəni xatırladan sarı yerlikli gölün içərisində dördləcəklili altı gül işlənmişdir. Dördbucaqlı elementin yuxarı və aşağı hissəsində "ox" işarəli çıxıntılar vardır. Medalyonun sağ və sola istiqamətlanan ağ rəngli çıxıntılarında "S"-ə bənzər elementlər, yuxarı və aşağı hissələrdə isə ağ yerlikdə stiləşmiş "at" fiqurlarına bənzər elementlər tərtib edilmişdir. Ara sahənin yuxarı və aşağı hissəsindəki eyni formada malik olan medalyonlarda açıq-yaşıl rəng üstünlük təşkil edir. Xalçanın ara sahəsinin boşluqları rombvari, dördbucaqlı, üç dördləcəklili gül-çiçək, spiral şəkilli, stiləşmiş keçi, quş və digər motivlərlə bəzədilmişdir.

Xalçanın ağ yerlikli enli haşiyəsi səkkizləcəklili güllərlə işlənmişdir. Güllər qırmızı, sürməyi, göy, yaşıl, sarı, qəhvəyi, açıq-yaşıl rənglərlə tərtib edilmişdir. Güllərin kənarları "su"larla tamamlanır. Haşiyə hər iki tərəfdən qırmızı, sürməyi dilikli elementlər işlənmiş ensiz haşiyələrlə əhatə olunmuşdur. Haşiyələrin kənarları sarı, qırmızı rəngli kvadratşəkilli elementlər işlənmiş mədaxillərlə tərtib edilmişdir.

Xalçanın rəng həlli texnikasına ustalıqla yiyələnmiş sənətkar (toxucu) bir rəngdən digərinə ənənəvi qanunauyğunluqla keçmiş, kontrastlı uzlaşmalarda rəng ahəngdarlığına nail olmuşdur. Rənglər harmonikdir və xoş əhval-ruhiyyə yaradır.

Xalça, Yun. Xovlu. 226x118, h.1274 (1853). İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Vedibasar, Vedi.

Xalçanın ara sahəsində yuxarıdan ikinci yaşıl yerlikli gölün içərisində h. 1278 tarixi vardır.

Xalçanın adı Gəncənin şimal-şərqində 25 km-də yerləşən Faxralı kəndinin adı ilə bağlıdır. Qocaman toxucular bu xalçanı "Gəncənin fəxri" adlandırırlar. XIX əsrdə bu tipli xalçalar Qərbi Azərbaycanın bir çox bölgələrində, o cümlədən Göyçə mahalında toxunmuşdur. Qırmızı yerlikli bu xalçanın ara sahəsində böyük ölçülü baş və ayaq hissəsi mehrab şəkilli göl yerləşdirilmişdir. Gölün içərisində bir-birinin ardınca düzilmiş dörd altıbucaqlı baş və ayaq hissəsi "qoşabuyuz" motivləri ilə tamamlanmış medalyon təsvir edilmişdir. Medalyonların mərkəzində kətbəni xatırladan uzunsov formalı sağ və soldan "T" şəkilli, baş və ayaq hissədə ağaca bənzər motivlərlə tamamlanmış elementlər tərtib edilmişdir. Bu tipli elementlər Gəncə-Qazax xalçalarında tez-tez təsadüf edilir. Gölün içərisindəki boşluqlar "qoşabuyuz", səkkizguşəli ulduz, rombvari, nəbati və digər klassik elementlərlə doldurulmuşdur. Xalçanın künclərindəki boşluqlar səkkiz və dördəqəqli motivlərlə bəzədilmişdir. Xalçanın aşağı və yuxarı hissəsində mehrabın sağ və solunda şəkəri rəngli klassik elementlər işlənmişdir. Bu elementlərə Göygöl şəhəri ətrafında qazıntılar aparılmış kurqanlarda tapılmış saxsı qablarda, medalyonların sürmə lövhələrində təsadüf edilir. Tədqiqatçılar bu elementləri erkən əkinçilik dövrünə aid kult rəmzi kimi yozurlar. Şəkəri yerlikli böyük sahə içərisində qırmızı, sarı, ağ, yaşıl kənarları pilləli rombvari motivlər işlənmiş sürməyi yerlikli haşiyə ilə əhatə olunmuşdur. Xalçanın göy yerlikli enli haşiyəsi qırmızı, sarı, ağ, yaşıl, bənövşəyi, sürməyi, şəkəri, göy rənglərlə işlənmiş nəbati elementlərlə bəzədilmişdir. Enli haşiyəni daxilədən sarı yerlikli, xaricdən isə qırmızı yerlikli ensiz haşiyələr əhatə edir. Haşiyələrin içərisində qırmızı, sarı, göy, ağ, açıq və tünd-yaşıl rənglərlə işlənmiş kənarları pilləli, rombvari elementlər təsvir edilmişdir. Qırmızı yerlikli haşiyəni göy, sarı, qırmızı, sarı yerlikli haşiyəni isə ağ və qırmızı rəngli "Z" şəkilli kiçik ölçülü elementlər əhatə edir. Xalçanın çoxsaylı rənglərinin qanunauyğunluqla uzlaşdırılmasından çox baxımlı bir görünüş yaradılmışdır.

Xalça. Yun. Xovlu. 272x105. h. 1278 (1857). İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Göyçə, Çəmbərak (Qırmızıkağaz).

Bu xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsində h. 1282 tarixi vardır. Bu xalça sadə kompozisiyaya qurulmuşuna malik olmasına baxmayaraq özünəməxsus orijinal tərtibatı ilə seçilir.

Qırmızı yerlikli ara sahənin bazayı mərkəzdə orta ölçülü, yuxarı və aşağı hissədə isə kiçik ölçülü dördbucaqlı həndəsi motivlərdən və "səkkizləçəkli" güllərdən ibarətdir.

Mərkəzdəki sarı yerlikli medalyonun içərisində qırmızı rəngli, yuxarı hissədəki göy rəngli və aşağı hissədəki yaşıl rəngli medalyonun içərisində isə sarı rəngli "qoşabuynuz" motivləri işlənmişdir. Mərkəzdəki həndəsi medalyon xaricdən ağ, qırmızı "şiçəndişi"lər, daxilədən isə qırmızı, sürməyi rəngli dilikli motivlərlə əhatə olunub. Yuxarı və aşağı hissədəki həndəsi medalyonlar isə qırmızı, ağ, sürməyi rəngli "şiçəndişi"lərlə əhatə olunub. Ara sahənin aşağı hissəsində künclərdə sürməyi rəngli stilləşmiş "uzunqulaq" təsviri vardır. Ara sahəni yaşıl yerlikli içərisində sarı, qırmızı, ağ rənglərlə tərtib edilmiş haşiyə əhatə edir. Haşiyə yuxarı və aşağı hissələrdə nisbətən ensiz tərtib edilmişdir. Sağ və soldan haşiyələrin içərisində qırmızı, sarı, ağ rənglərlə işlənmiş "cütbuynuz" motivləri vardır. Bu motivlərin arasında haşiyənin boşluqlarında sarı, ağ rəngli rombvari elementlər işlənmişdir. Yuxarı və aşağı hissədəki yaşıl yerlikli ensiz haşiyə qırmızı, ağ, sarı rəngli kənarları pilləli, rombvari elementlərlə bəzədilmişdir. Bu elementlər kiçik ölçüdə işlənmişdir. Yaşıl yerlikli haşiyədə təsvir edilmiş "cütbuynuz" və pilləli motivlər silsiləsi kompozisiyanın ümumi, dinamik əhval-ruhiyyəsini daha da gücləndirir. Xalçanın qırmızı yerlikli haşiyəsi "səkkizləçəkli" güllərlə bəzədilmişdir. Güllər sürməyi, sarı, yaşıl, ağ rənglərlə tərtib edilmişdir. Ləçəklərin üzərində cüzi nəzərə çarpan kvadratşəkilli elementlər işlənmişdir. Xalçanın ağ yerlikli haşiyəsi bir-birinin ardınca düzülüb, sürməyi, yaşıl, qırmızı rənglərlə işlənmiş oxabənzər və rombşəkilli elementlərlə bəzədilmişdir. Ağ yerlikli bu haşiyənin içərisində rombvari motivlər tərtib edilmişdir. Haşiyələr qırmızı, sarı, ağ "şiçəndişi"lərlə əhatə olunmuşdur. "Şiçəndişi"lər qəhvəyi rəngli "su"larla tamamlanıb.

Xalça. Yun. Xovlu. 217A137. h. 1282 (1861). İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Loru, Barana.

Xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsində h. 1287 tarixi vardır.

Xalçanın ara sahəsinin rəngi göy və mavi rənglidir. Rənglər mərkəz hissədə mavi, aşağı hissədə göy, yuxarı hissədə isə yarı mavi və yarı göy rənglərlə tərtib edilmişdir. Ara sahənin əsas bəzəyi simmetrik formada düzülmüş on dörd bütöv və səkkiz yarımçıq medalyondan ibarətdir. Medalyonlar tünd-qırmızı, ağ, sarı, yaşıl, sumaqı və qara yerlikdə tərtib edilmişdir. Tünd-qırmızı yerlikli medalyonlarda sumaqı, ağ, yaşıl, qara rəngli, ağ yerlikli medalyonlarda qırmızı, qara, yaşıl, sarı yerlikli medalyonlarda yaşıl, qırmızı, yaşıl yerlikli medalyonlarda sarı, qəhvəyi, qara rəngli medalyonda isə ağ rəngli klassik elementlər təsvir edilmişdir. Medalyonların kənarları qarmaqlarla əhatə olunmuş, mərkəzində isə səkkizguşəli ulduz motivləri işlənmişdir.

Xalçanın ara sahəsinin boşluqlarında səkkizguşəli ulduz, kiçik ölçülü səkkizbucaqlı, "S"-ə bənzər, rombvari, sağ və soldan "T"şəkilli kənarları pilləli elementlər təsvir edilmişdir. Ara sahənin sağ və solda stiləşmiş quş təsvirləri vardır.

Xalçanın tünd-qırmızı yerlikli ana haşiyəsi kənarları qarmaqlı klassik elementlərlə bəzədilmişdir. Bu elementlərin mərkəzində içəriş dörd hissəyə bölünmüş rombvari elementlər vardır. Klassik elementlər sarı, tünd-yaşıl, ağ, sürməyi, mavi, açıq-qəhvəyi rənglərlə tərtib edilmişdir. Ana haşiyəni hər iki tərəfdən dördbucaqlı elementlərlə işlənmiş bala haşiyələr əhatə edir. Dördbucaqlı elementlər tünd qırmızı, mavi, sürməyi, tünd yaşıl, sarı, açıq qəhvəyi, ağ, göy rənglərlə tərtib edilmişdir. Dördbucaqlı elementlərin içəriş dörd hissəyə bölünmüşdür. Bala haşiyələrin və kiçik ölçülü dördbucaqlı elementlərin kənarları ağ "su"larla işlənmişdir. Haşiyələr hər iki tərəfdən içərişində sarı, qırmızı kiçik ölçülü kvadrat şəkilli motivlər işlənmiş mədaxillərlə əhatə olunmuşdur. Mədaxillərin kənarları qara rəngli "su"larla işlənmişdir.

Xalçanın ara sahəsindəki elementlərin rəngləri haşiyə hissəsində olan motivlərdə də təkrarlanır. Müxtəlif rəng çalarlarının bir-biri ilə əvəz edilməsi nəticəsində çox baxımlı bir rəng düzümü yaradılmışdır.

Xalça. Yun. Xoviu. 271x140. h. 1287 (1866). İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Zəngibasar.

Xalçanın yuxarı hissəsində sol tərəfdə h. 1292 tarixi vardır. Bu kilimin əsas bazayını rapport əsasında qurulan kompozisiya təşkil edir. Rapportların dəfələrlə təkrarı əsasında tərtib edilən bu kompozisiya tipində ara sahədə kompozisiya mərkəzi yoxdur. Rapportlara bölünmüş bu hissələrdə İrəvan kilimləri üçün səciyyəvi olan "kilimgülü" adlanan elementlər təsvir edilmişdir. Bu elementlər "qarmaqlı" elementlər adlanır. İrəvan xalçaları üçün səciyyəvi olan "qarmaqlı" elementlərinə Qazax və Qarabağ qrupuna daxil olan kilimlərdə də rast gəlinir.

Rapportlara ayrılmış yaşıl yerlikdəki boşluqlar qırmızı rəngli, qırmızı yerlikli boşluqlar isə sürməyi rəngli üz-üzə dayanmış quşu xatırladan qarmaqvari elementlərlə doldurulmuşdur. Xalçanın kompozisiya quruluşuna uyğun ölçüsü xalça boyu motivlərin rənglərinin ardıcılıqla dəyişdirilməsinə, ornamental dekorasiyanın orijinalılıqla tərtib edilməsinə imkan yaratmışdır. Xalçanın haşiyə hissəsində toxucular arasında "mollabaşı" adlandırılan motivlər təsvir edilmişdir. Bu motivlər sürməyi, mavi, qırmızı və yaşıl rənglərlə işlənmişdir. Xalçanın ara haşiyəsi daxilədən sağ və sol hissədə dilikli xətlərlə əhatə olunmuşdur. Xalçanın sağ və solunda ağ yerlikdə, baş və ayaq hissəsində qırmızı yerlikdə təsvir edilən bu elementlərin rəngi ardıcıl olaraq dəyişdirilərək çox baxımlı rəng düzümü, parlaq rəng qamması yaradılmışdır. Ara sahədə rapportları bir-birindən ayıran ensiz zolaqların içində yarımqıq formalı "kilimgülü" adlanan klassik elementlər, sürməyi, sarı, mavi, zəngəli və yaşıl rəngli "burma" adlanan elementlər təsvir edilmişdir. Ensiz zolaqların kənarlarındakı boşluqlar "mollabaşı" elementləri ilə doldurulmuşdur. Şüx rəngə malik olan bu kilimin ara sahəsindəki motivlərdə işlədilmiş rənglər haşiyə hissəsindəki motivlərdə də təkrarlanır. Parlaq kontrastlı rənglərin qanunauyğunluqla və peşəkərliliklə uzlaşmasından çox baxımlı bir rəng düzümü tərtib edilmişdir.

Kilim. Yun. Xovsuz. 302x193. h.1292 (1871). İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Şorayel, Gümrü şəhəri.

Xalçanın ara sahəsində mərkəzdəki gölün alt hissəsində h. 1299 tarixi vardır. Tünd-qırmızı yerlikli bu xalçanın ara sahəsində üç böyük ölçülü altbucaqlı göl yerləşdirilmişdir. Göllərin içərisində qırmızı yerlikli dörd-bucaqlı medalyon vardır. Medalyonların kənarları sarı rəngli "su"larla əhatə olunmuş, sağ və soldan qarmaqlı motivlərlə işlənmişdir. Medalyonların yuxarı və aşağı hissəsindəki üz-üzə tərtib edilmiş qarmaqlardan ağac forması alınmışdır. Türk xalqlarında ağaca, bitkiyə inam çox güclü olmuşdur. Bu da onların mifik görüşləri ilə əlaqədar olmuşdur. Onlar ağaca həmişə yaradıcı qüvvə kimi baxmışlar. Bir çox oğuz əfsanələrində insanın, hətta ağacdən əmələ gəlməsi də qeyd olunur. Sürməyi yerlikli gölün kənarları yaşıl rəngli "su"larla əhatə olunmuş, yuxarı və aşağı hissələrdə buyuz motivləri ilə tamamlanırlar. Gölün kənarlarında sağ və soldan eyni rəngli qarmaqlı elementlər işlənmişdir. Mərkəzdəki sürməyi yerlikli gölün yuxarı hissələrində ara sahənin boşluqlarında rombvari medalyonlar təsvir edilmişdir. Medalyonların içərisində qara yerlikdə səkkizguşəli ulduz, yuxarı və aşağı künclərdə isə kiçik ölçülü rombşəkilli motivlər vardır. Ulduzların yuxarı qoşa guşələri üzünü əks istiqamətə çevirmiş quş başlarını xatırladır. Medalyonların kənarları qarmaqlarla əhatə olunmuşdur. Xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsindəki boşluqlarda sağ və solda içərisində ulduzabənzər motivlər işlənmiş kənarları qarmaqlı, nisbətən böyük ölçülü iki qara yerlikli rombvari medalyon təsvir edilmişdir. Medalyonların içərisində üfüqi istiqamətdə içərisində qırmızı, ağ qırıq-qırıq xətlər işlənmiş dördbucaqlı həndəsi element vardır. Xalçanın ara sahəsinin aşağı küncələrində dördbucaqlı elementlər vardır. Ağ yerlikli bu elementlərin içərisində klassik motivlər işlənmiş, kənarları isə dalğavari xətlərlə işlənmiş zolaqlarla əhatə olunmuşdur. Ara sahənin boşluqlarında maral, keçi və quş təsvirləri vardır. Azərbaycan dekorativ tətbiqi sənətində zoomorf və əfsanəvi obrazlar qədim dövrlərdən işlənərək bəzədikləri əşyalara yüksək bədii məna vermişlər. Bu obrazlara quşlar, heyvanlar, balıqlar və əfsanəvi mifik surətlər aid edilir. Quş təsvirləri sənət nümunələri üzərində dəfələrlə rast gəlinən motiv olmuş bədii ideya xüsusiyyətləri ilə əlaqədə inkişaf etmişdir. Bu surətlər asrlar boyu Azərbaycan incəsənətinin müxtəlif növlərində - metal məmulatlarında, saxsı qablarda, parçada döna-döna işlənmişdir. Azərbaycan dekorativ tətbiqi sənətində, o cümlədən xalçaların tərtibatında maral, keçi və digər heyvanların təsvirlərinə də rast gəlinir. Bu obrazlar Qobustanın qayaüstü təsvirlərində də vardır. Xalçanın ağ yerlikli həşiyəsi Qazaxın "Salahlı" xalçaları üçün səciyyəvi olan ana həşiyə motivləri ilə tərtib edilmişdir. Eyni motivlər qırmızı yerlikli həşiyədə də yaşıl rənglərlə işlənmişdir. Həşiyələr göy rəngli "su"lar və ağ rəngli "sıçandışı"lərlə əhatə olunmuşdur.

Xalça. Yun. Xovlu. 376x191. h. 1299 (1878). İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Pəmbək, Hamamlı.

Talında toxunmuş xalçaların qeyri-adi gözəlliyə, parlaqlığına səbəb onların zərif və parıltılı elastik yundan alınan iplərdən toxunmasıdır. Burada toxunan xalçalarda rənglərin və rəng çalarlarının sayı 7-dən 10-a qədər, bəzən isə daha çox olmaqla dəyişir. Bu xalça sadə naxış tərtibatına malikdir. Zoğalı yerlikli ara sahənin əsas bəzəyi bir-birinin ardınca şaquli istiqamətdə düzülmüş dörd səkkizləçəkli medalyonlardan ibarətdir. Medalyonların kənarları daxildən ağ rəngli "su"larla, xaricdən isə göy rəngli diliklərlə əhatə olunmuşdur. Medalyonların içərisində tünd-qırmızı rəngli səkkizguşəli ulduzabənzər, nisbətən kiçik ölçülü medalyon yerləşdirilmişdir. Bu medalyonların mərkəzində qəhvəyi rəngli rombvari element vardır. Rombvari elementlərin yuxarı, aşağı, sağ və sol hissələrində mavi rəngli oxşəkilli motivlər vardır. Medalyonun yuxarı, aşağı, mərkəzdəki sağ və sol guşələrindən dörd tərəfə istiqamətlənən qollar alovlanan palmetta forması almışdır. Ağac gövdəsinə bənzəyən bu qollardan çiçəkli budaqlar şaxələnir. Medalyonların digər guşələrində də çiçəkli budaqlar vardır.

Xalçanın ara sahəsinin boşluqları mavi, qəhvəyi, şəkəri, sürməyi, qırmızı rənglərlə işlənmiş klassik elementlərlə və aşağı hissələrdə stiləşmiş tovuqquşu motivləri ilə bəzədilmişdir.

Xalçanın ara sahəsinin kənarlarını mavi və qara rənglərlə işlənmiş "su"lar əhatə edir. "Su"lardan ara sahəyə doğru istiqamətlənən ucu haça formalı motivlər xalçaya xüsusi görünüş gətirir.

Xalçanın yuxarı hissələrdə açıq-qəhvəyi, aşağı hissələrdə isə yarı açıq qəhvəyi və yarı tünd-qəhvəyi yerlikli ensiz haşiyəsi qara, qırmızı, ağ və göy rənglərlə işlənmiş dalgavari xətlərlə tərtib edilmişdir. Xətlərin arası tünd-qırmızı, sürməyi, mavi, şəkəri rəngli dördləçəkli güllərlə bəzədilmişdir. Haşiyə daxildən zoğalı, mavi, sürməyi, xaricdən isə şəkəri rəngli diliklər işlənmiş mədaxillərlə əhatə olunmuşdur. Mədaxillərin kənarları "su"larla tamamlanır.

Xalçada zoğalı, tünd və açıq-qəhvəyi, sürməyi və mavi rənglər üstünlük təşkil edir. Rənglər bu bölgənin rəng palitrasına uyğun olaraq ənənəvi surətdə uzlaşdırılmışdır.

Xalça. Yun. Xoçlu. 262x119. h. 1309 (1888). İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Talin.

Xalça Qazax kompozisiyası əsasında toxunmuşdur. Xalçanın yuxarı hissəsində h. 1312 tarixi vardır.

Xalça sənətinin ilk inkişaf dövrünə aid olan və sadə dolama texnikası ilə toxunan kilimlərin naxışları gözəməli və yaxud gözəməsiz olur. Kilimlərdən, adətən alaçıqlarda, dəyələrdə və toyxanalarda istər daxili bəzək-döşəmə, istərsə də xarici örtük kimi istifadə edilirdi.

Kilimlərdən yas mağarının daxili döşəməsində də istifadə edilirdi və bu, hal-hazırda da Azərbaycanın əksər bölgələrində davam edir.

Xalçanın əsas bəzəyi üfqi istiqamətdə tərtib edilmiş enli və ensiz rəpportlardan ibarətdir. Enli rəpportlarda "cütbuynuz" motivləri işlənmişdir. Bu motivlərin arasında kənarları pilləli klassik elementlər vardır. Bu klassik elementlər "cütbuynuz" motivlərinin mərkəzində də rəngləri bir-əşin dəyişdirilərək təsvir edilmişdir.

"Cütbuynuz" motivləri ağ yerlikli rəpportlarda tünd-qırmızı, sürməyi, yaşıl, göy rənglərlə, sürməyi yerlikli şəkəri, qırmızı, ağ, açıq-qəhvəyi, tünd-qırmızı yerlikdə isə açıq-yaşıl, sürməyi, sarı rənglərlə işlənmişdir. Ensiz rəpportlarda "damğa" adlandırılan elementlər təsvir edilmişdir. Bu elementlər tünd-yaşıl yerlikdə qırmızı, qara qırmızı yerlikdə sarı, göy, ağ yerlikdə qırmızı və zoğalı, göy yerlikdə şəkəri və qırmızı rənglərlə tərtib edilmişdir.

Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin müxtəlif sahələrində, o cümlədən xalçaçılıqda təsvir edilən "cütbuynuz" və "damğa" motivlərinin tarixi çox qədimdir.

Xalçada kontrast rənglər üstünlük təşkil edir. Ahəngdar surətdə təkrarlanan rəpportlarda rənglər bir-birini əvəz edərək, çox baxımlı rəng düzümünü yaradılmışdır.

Kilim. Yun. Xovsuz. 267x204. h. 1312 (1891). İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Dərəçöçək, Axtı.

Xalçanın aşağı hissəsində tünd-qırmızı yerlikli medalyonun içərisində h. 1314 tarixi vardır.

Xalçanın ara sahəsi rəpportlara bölünmüşdür. Ara sahənin yuxarı hissəsindəki ensiz rəpport və aşağı hissəsindəki enli rəpport tünd-qəhvəyi, mərkəzdəki rəpport isə açıq-yaşıl rənglə tərtib edilmişdir. Rəpportların içərisində tünd-qırmızı yerlikli altıbucaqlı göllər yerləşdirilmişdir. Göllərin mərkəzində dördbucaqlı medalyonlar vardır. Yaşıl yerlikli dördbucaqlı medalyonların içərisində "qoşabuynuz" motivləri işlənmişdir. Mərkəzdəki medalyonların kənarları göy, sarı, yuxarı və aşağı hissələrdəki medalyonların kənarları ağ, qırmızı rəngli diliklərlə tərtib edilmişdir. Diliklərin kənarları mərkəzdəki medalyonda qırmızı, aşağı hissədəki medalyonda isə qara rəngli "su"larla tamamlanır. Medalyonların sağ və solunda hər tərəfdə qoşa "T" şəkilli motivlər işlənmiş çıxıntılar, yuxarı və aşağı hissələrdə isə şaquli istiqamətli ağacabənzar və üfüqi istiqamətdə kənarları qarmaqçılı elementlər tərtib edilmişdir. Bu elementlərin arasındakı boşluqlar dördləçəklilik, səkkizləçəklilik güllərlə bəzədilmişdir.

Xalçanın ara sahəsinin sağ və solunda bir-birinin ardınca düzülmiş dördləçəklilik güllər işlənmişdir. Rəpportlardakı boşluqlar "çütbuynuz" və güllərlə doldurulmuşdur.

Xalçanın ara sahəsindəki qəhvəyi yerlikli rəpportların kənarları sarı rəngli dilikli dalğalarla, yaşıl yerlikli rəpportların kənarları isə ağ rəngli "siçandışi"lərlə bəzədilmişdir.

Xalçanın tünd-qəhvəyi yerlikli enli haşiyəsi səkkizbucaqlı həndəsi medalyonlarla tərtib edilmişdir. Bu həndəsi medalyonların içərisində səkkizguşəli ulduzlar vardır. Medalyonlar və ulduzlar tünd-qırmızı, tünd-qəhvəyi, sarı, ağ, sürməyi, tünd və açıq-yaşıl rənglərlə tərtib edilmişdir. Ulduzların kənarları "su"larla işlənmişdir. Haşiyə hər iki tərəfdən sarı və qırmızı rəngli qırıq-qırıq xətlər və tünd-qırmızı rəngli "su"larla tamamlanır.

Xalça. Yun. Xovlu. 210x140. h. 1314 (1893). İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Sərdarabad.

Bu xalçanın kompozisiyası ara sahə, ana haşiyə və iki bala haşiyədən ibarətdir. Ara sahənin aşağı hissəsində sol tərəfdə h. 1317 tarixi vardır. Al qırmızı yerlikli ara sahədə sürməyi rəngli böyük ölçülü göl yerləşdirilmişdir. Gölün sağ və solunda hər iki tərəfdə dörd həndəsi formalı çıxıntılar vardır. Gölün kənarları daxilə doğru qırmızı rəngli dilikli, xaricdən isə yaşıl rəngli mədaxillərlə əhatə olunmuşdur. Yaşıl mədaxillərdə mavi, qırmızı, sarı, ağ rənglərlə işlənmiş çiçək təsvirləri vardır. Gölün içərisində xalça boyu şaquli istiqamətdə ağac və səkkizguşəli ulduz motivləri təsvir edilmişdir. Gölün çıxıntılı sahələri də səkkizguşəli ulduz motivləri ilə bəzədilmişdir. Azərbaycanın nəbati naşıları içərisində əksər hallarda kiçik, bəzən isə böyük ölçüdə işlənən ağac təsvirləri xalça və xalça məmulatlarında, o cümlədən dekorativ-təbiiqi sənətin müxtəlif sahələrində çox geniş yayılmışdır. Azərbaycanın zəngin təbiətindən götürülmüş bu təsvir formaları (yarpaq, budaq, çiçək, ağac, kolların şaxələri və s.) xalqın torpaqla, təbiətlə sıx əlaqədə olmasını göstərir. Ağac təsvirləri əksər hallarda böyük sahələrdə, bəzən isə kiçik ölçülü doldurucu elementlər kimi işlənmişdir. Azərbaycan dekorativ-təbiiqi sənət nümunələrində təsvir edilən ağac motivi həm nəbati, həm də emblem mahiyyətli bəzək nümunələri sırasına daxildir. Ağac motivi çox qədimlərdən xalq arasında zənginliyin, bolluğun, baharın, bir sözlə, diriliyin nişanəsi kimi müqəddəsləşdirilmiş və qərinələr ötdükcə sənət əsərlərində müxtəlif formalarda təsvir edilmişdir. Azərbaycanın əksər bölgələrində olan ağac pirlərinə sitayiş onun keçmiş emblemətik mahiyyətinin itirilmədiyinə bir daha sübutdur. Xalçanın ara sahəsinin boşluqlarında və gölün içərisindəki çıxıntılarda təsvir edilən səkkizguşəli həndəsi motiv də çox aydın nəzərə çarpır. Azərbaycan xalçalarının naşıları sahəsində aparılmış elmi araşdırmalar göstərir ki, bir çox həndəsi formalar (düz, dalğavari, qırıq, üç, dörd, beş, altı, səkkiz, on ikiguşəli ulduzlar, üçbucaq, dördbucaq, daire və s.) çox qədimlərdən inkişaf edərək, ənənəvi forma alıb öz mahiyyətini itirməmiş və son dövrlərə qədər xalçalarda və dekorativ təbiiqi sənətin bütün sahələrində dənə-dənə təsvir edilmiş və hal-hazırda edilir. Xalçanın ara sahəsinin aşağı hissəsinin künclərində kənarları oxşəkili "göl içi" adlandırılan motivlər təsvir edilmişdir. Bu motivin mərkəzində sürməyi, yaşıl rəngli "dördünsür" elementi yerləşdirilmişdir. Sürməyi və yaşıl rənglər bir-birindən qırmızı qırıq-qırıq xətlərlə ayrılır və kənarları ağ, qırmızı rəngli "siçandışi"lərlə tamamlanır. Sürməyi yerlikli ana haşiyə qırmızı dalğavari dilikli xətlərlə tərtib edilmişdir. Dalğavari xətlərin arasındakı boşluqlar "çapar" adlandırılan "rahil"i (kitab qoymaq üçün) xatırladan qırmızı, yaşıl, ağ, mavi rənglərlə işlənmiş motivlərlə doldurulmuşdur. Ana haşiyəni daxilə doğru yaşıl yerlikli, xaricdən isə mavi yerlikli bala haşiyələr əhatə edir. Mavi yerlikli haşiyə yaşıl, ağ, sürməyi, qırmızı, sarı, açıq və tünd-qəhvəyi rəngli butalarla bəzədilmişdir. Haşiyələr "siçandışi"lərlə əhatə olunmuşdur. Xalçanın rəngləri ənənəvi qanunauyğunluqla və peşəkərliklə tərtib edilməklə göz oxşayan bir görünüş yaradılmışdır.

Xalça. Yun. Xovlu. 248x165. h. 1317 (1896). İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Qırxbulaq. Ellər.

Xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsində sol tərəfdə mavi yerlikdə h. 1326 tarixi vardır. Orijinal tərtibata malik olan bu xalça Qazaxın "Qaymaqlı" kompozisiyası əsasında toxunmuşdur. Xalçanın adı Qazaxın şimal-qərbində 32 km-də yerləşən Qaymaqlı kəndinin adı ilə bağlıdır. Bəzi toxucular bu xalçanı "Ləmbəli" adlandırırlar. Qaymaqlı xalçası bədii cəhətdən sadə kompozisiyalı xalçalar sırasına daxildir. XIX əsrin əvvəllərində toxunmuş "Qaymaqlı" xalçaları istər kompozisiya quruluşuna, istərsə də rəng tərtibatına görə son dövrlərdə toxunmuş bu kompozisiyalı xalçalardan seçilir. Bu kompozisiyalı xalçalar sonralar kiçik ölçüdə toxunduğu üçün bəzi bədii xüsusiyyətlərini itirmişdir. Xalçanın ara sahəsində böyük ölçülü tünd-qırmızı rəngli səkkizbucaqlı göl tərtib edilmişdir. Gölün içərisində mərkəzdən bir qədər yuxarı hissədə sarı, sürməyi, qırmızı, yaşıl rənglərlə işlənmiş altıbucaqlı element vardır. Bu elementin solunda iki yaşıl, sağında isə iki göy rəngli çiçək təsviri verilmişdir. Gölün kənarları qara rəngli "su"lar, künclərdə isə sarı, qırmızı rəngli cüzi nəzərə çarpan "siçandişi"lərlə işlənmişdir. Ara sahənin küncləri mavi rənglə tərtib edilmişdir. Mavi yerlikdəki əbrəş çox aydın nəzərə çarpar. Ara sahənin kənarları mavi, qırmızı diliklərlə əhatə olunmuşdur. Ara sahəni tünd-yaşıl yerlikli haşiyə əhatə edir. Yaşıl yerlikli bu haşiyənin içərisində kiçik ölçülü ağ, qırmızı, sarı, sürməyi, mavi, yaşıl, qara rənglərlə tərtib edilmiş altıbucaqlı motivlər vardır. Bu motivlər qara rəngli "su"larla dörd hissəyə bölünmüşdür. Xalçanın qırmızı yerlikli ara haşiyəsində qara rəngli budaqlarda yarpaq, gül təsvirləri vardır. Budaqların arasında dörəbucaqlı həndəsi motivlər və altıbucaqlı sarı, mavi, sürməyi, yaşıl, ağ rəngli elementlər işlənmişdir. Budaqlarda dörəbucaqlı motivlər sürməyi, qara, mavi, sarı, qəhvəyi, yaşıl, qırmızı rənglərlə işlənmişdir. Qırmızı yerlikli ara haşiyəni sürməyi yerlikli haşiyələr əhatə edir. Bu haşiyələrin içərisində fəkəri, sarı, qırmızı, mavi, yaşıl, ağ rəngli güllər işlənmişdir. Sürməyi yerlikli xarici haşiyə qırmızı, ağ, daxili haşiyə isə xaricdən sarı, qırmızı, daxildən isə qırmızı, sarı "siçandişi"lərlə əhatə olunmuşdur. "Siçandişi"lər hər iki tərəfdən "su"larla işlənmişdir. "Qaymaqlı" xalçaları, adətən, standart ölçülü olurlar. Bəzən bu xalçalar 6-7 m² ölçüdə toxunur. Nadir hallarda bu kompozisiya ilə toxunmuş böyük ölçülü xalçalara da rast gəlinir. "Qaymaqlı" kompozisiyası ilə toxunan xalçaların hər bir kvadrat metrində 70.000-dən 90.000-ə qədər ilmə yerləşdirilir, bu tipli xalçaların xovunun hündürlüyü 8-12 millimetrdə olur. Bu xalçanın özünəməxsus kolorit xüsusiyyəti vardır. Azərbaycan xalçalarında istifadə edilən əksər rənglər bu xalçada tərtib edilmişdir.

Xalça. Yun. Xovlu. 193x134. h.1326 (1905). İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Pambək, Qarakilisə.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Eimi
Şurasının qərarı ilə nəşr olunur.

Layihənin rəhbəri
Vidadi MURADOV
Dozent

Layihənin redaksiya heyəti
Yaqub MAHMUDOV
Əməkdar elm xadimi, Azərbaycan
Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü,
tarix elmləri doktoru, professor

Karim ŞÜKÜROV
Tarix elmləri doktoru

Elçin ƏLİBƏYLİ
Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru

Asya ŞİRƏLİYEVƏ
sənətsünas

Dizayn Aydın MURADOV

Foto Tural BAHADUROV

Layihədə Azərbaycan Respublikasında
şəxsi kolleksiyada saxlanılan
xalqalardan istifadə olunmuşdur.

Bakır: "ELM"-2011

ISBN 978-9952-453-17-1

4904000000
655(07)-2011

№ 2011
2279

"AZON İLMI"

"Sistem Berbasis"

Aplikasi di Sekolah dan Masyarakat

Akademiya, Edisi ke-10, 2011, 110 Hal,

Volume 10 Nomor 1, Desember 2011

ISBN: 978-602-93073-0-7

ISSN: 2219-1920 (Print)

ISSN: 2219-1920 (Online)

Printed: Desember 2011, 110 Hal

www.azonilmu.com

www.azonilmu.com

978-952-453-17-1

9789524531711

96143